

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00296399 9

Reliogionsgeschichtliche Versuche
und Vorarbeiten
Bd.9, Heft 3(1911)

BL
25
R37
Bd.9
Heft.3

Presented to the
LIBRARY of the
UNIVERSITY OF TORONTO
by
Addiction Research
Foundation Library

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und Richard Wünsch

herausgegeben von

Richard Wünsch und Ludwig Deubner
in Königsberg i. Pr.

IX. Band 3. Heft

De nuditate sacra sacrisque vinculis

scripsit

Josephus Heckenbach

Gießen 1911

Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Für Amerika: G. E. STECHERT & Co., 151—155 West 25th St., NEW YORK

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

I. Band

ATTIS. Seine Mythen und sein Kult

1902 232 S

von Hugo Hending

M 5.

L:
cel
est
tic
co:
à
pe
rel
l'i
éti

II. Band
1. Heft

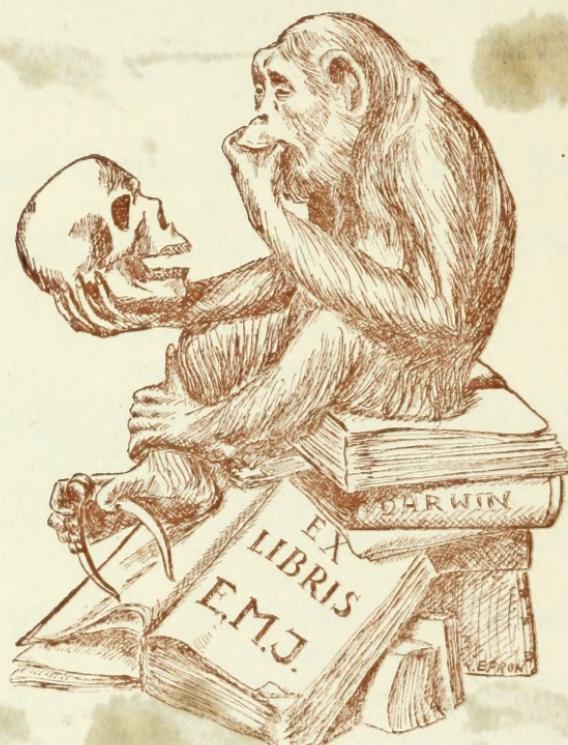
M
1c
G:
da

II. Band
2. Heft

19
V
V
Z
si
sc
E
el
d

II. Band
3. Heft

1
I
S
I
S
E
I
I
C

II. Band
4. Heft

De extispicio capita tria

scripsit Georgius Blecher

accedit de Babyloniorum extispicio Caroli Bezold supplementum

1905

82 Seiten

M 2.80

Der Verf. hat sich die Aufgabe gestellt, die Eingeweideschau der Griechen und Römer in ihrem geschichtlichen Zusammenhang zu erklären. Im ersten Kapitel werden die Zeugniss der Alten über die Ausübung des Extispicium zusammengestellt. Das zweite Kapitel bringt die Ansichten der Antike über Wesen u. Werte der Eingeweideschau. Die eigenen Anschauungen des Verf. entspringen den Untersuchungen des dritten Kapitels. Babylonische, griechische römische Extispicin sind in ihrer Entstehung unabhängig voneinander, die Eingeweideschau ist ein Völkergedanke. Hier im dritten Kapitel sind auch die antiken Darstellungen der Leberschau gesammelt, die in Abbildungen beigegeben werden. „Einige Bemerkungen zur babylonischen Leberschau“ von C. Bezold machen den Schluss.

39

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und Richard Wünsch

herausgegeben

von

Richard Wünsch und Ludwig Deubner
in Königsberg i. Pr.

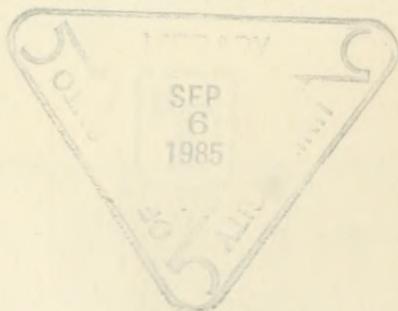
Neunter Band
1910—1911

Gießen 1911
Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Inhaltsverzeichnis des neunten Bandes

- Wächter, Theodor:** Reinheitsvorschriften im griechischen Kult (1. Heft).
- Kircher, Karl:** Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum (2. Heft).
- Heckenbach, Josephus:** De nuditate sacra sacrisque vinculis (3. Heft).

BL
25
R37
Bd. 9
Heft 3

De nuditate sacra sacrisque vinculis

scripsit

Josephus Heckenbach

Gießen 1911

Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und Richard Wünsch

herausgegeben von

Richard Wünsch und Ludwig Deubner
in Königsberg i. Pr.

IX. Band 3. Heft

Kapitel I und II wurden als Dissertation von Münster 1910 unter dem
Titel *De nuditate sacra capita duo* veröffentlicht.

Prooemium

In Graecorum Romanorum ritibus sacris saepe ad religionem videtur pertinere, ut personae actiones sacras pergentes corpore nudo fungantur munere divino. Quibus in caerimoniiis nuditas, quae longe ab huius aetatis humanitate abhorret, nihil turpe atque impudicum in se habebat. Sed veteres cum deos ea ratione venerarentur, ut rituum praescriptorum seriem accuratissime exsequerentur (v. Fustel de Coulanges *La cité antique, übers. von P. Weise*, Berlin 1907, 198), quorum vel minimo neglecto actiones sacras inritas fieri putabant, nuditatis etiam religionem ex antiquissimis temporibus velut sacram tanta tenacitate retinebant, ut ne tum quidem ab ea superstitione desisterent, cum plane fere eruditi eius moris vetustissimi primordiorum oblii essent. Qua ratione facile fieri potest, ut sub nuditatis in rebus sacris religione, ut saepe accidit, nihil aliud intelligamus, nisi temporum in cultorum memoriam¹.

Nuditas autem sacra, qua ex origine orta sit quoque modo eam significationem, quam in rebus sacris ei adscripserunt antiqui, adepta sit, optime cognoscimus ex populorum ferorum et barbarorum moribus, apud quos haud raro consuetudines videmus antiquarum simillimas.

Nam gentibus incultis primo pudorem atque pudicitiam, tum vestium tegumenta innotuisse, praecipue si caeli favore

¹ C. Weinhold *Zur Geschichte des heidnischen Ritus, Abh. d. Berl. Ak.* 1896, 1, qui nuditatis omnium fere gentium exempla contulit.

corpora a frigore tueri non cogerentur, nationum rudissimarum vitae consuetudine discimus¹.

Deinde autem homines partes verecundiores subligaculo quodam tegere coeperunt, sive quod ornandi causa vestibus utebantur (Müller *Nacktheit und Entblössung* 3 sqq.), sive, ut ait Große (*Anf. d. Kunst* 96), die primitive Schamhülle ein sexuales Reizmittel war, weil man durch sie, während sonst der Körper nackt war, auf die Schamteile besonders aufmerksam geworden war.

Alio autem modo E. Fehrle *Kultische Keuschheit im Altertum, Rel. gesch. Vers. Vorarb.* VI (Gießen 1910) 38 adnot. 4 auctorem H. Ellis *Geschlechtstrieb u. Schamgefühl*, übers. v. Kötscher, Lpzg. 1900, 58 secutus, principia vestitus ab ea origine dicit, quod homines superstitiosi genitalia a mala effascinatione tueri putabant.

Itaque pudenda velare cum gentes eruditiores consuevissent, eas partes denudare pudebat² et naturam abscondere decorum esse putabatur³.

Quo pudore factum est, ut partium denudatio praecipue alterius sexus criminis daretur et earum ostentatione iniuriam inferri putarent. Qua de causa, ne genitalium aspectu numen offendat, virgo nuda adorans in Nicosthenis vase depicta (*Wiener Vorlegeblätter* 1890/1, tab. II) eam partem manu obtexit, weil das Zeigen der Scham die Gottheit beleidigt⁴.

¹ Waitz-Gerland *Anthropologie der Naturvölker* VI 735—738; E. Große *Anfänge der Kunst*, Frbrg. i. Br. 1894, 93. Huius status primitivi vestigia Homeri carmina praebere videntur. In Telemachia enim Polycasta Telemachum (Od. III 364), Helena Ulixem (Od. IV 252) lavisse narratur, quo officio aliis locis ancillae fungi solitae erant, denen gegenüber das Schamgefühl weit geringer war als gegenüber freien Frauen (W. A. Müller *Nacktheit und Entblössung in der oriental. u. älteren griech. Kunst*, diss. München 1905, 74, qui locos eo spectantes collegit).

² Cf. Müller *Nackth. u. Entbl.* 74; Herodot. I 10; Plato rep. V 3, 452C; Xenoph. Agesilaos I 20 = Hellenic. III 4, 19; v. etiam Große *Anf. d. K.* 93.

³ Cf. Müller l. c. p. 73. Itaque Graeci in ludis gymnasticis primo partes subligaculo tegere solebant, Thuc. I 6; Il. XXIII 683; Od. XVIII 67. Ulysses in procorum nece γυμνόθη φάγεων (Od. XXIII 1), sed ut scholiasta adnotavit, habet τὰ σπίλοτα τὰ ἀγαγκαῖα, quod etiam cognoscitur ex v. 486 sqq. Cf. etiam Marx, Rh. Mus. XLII 251.

⁴ Cf. Fehrle *Kult. Keuschheit* 38 adnot. 4, qui de eo gestu verba

Ad eandem opinionem redire videtur vis averrunca, quam cum nuditati tum gestui obscoeno adscriperunt homines superstitionis¹. Quam velut nuditatis sacrae significationem propriam defenderunt R. Heim, *Incantamenta magica, Jahrb. f. Philologie Suppl.* XIX (1891) 507; W. Crooke *An introduction to the popular religion and folklore of Northern India*, Allahabad 1894, 40. De ea re recte videtur iudicavisse C. Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 4.

Cum autem gentes cultu inferiores ita adultae essent, ut corpora vestibus amicirent, tamen sacris divinis interesse solebant vestimentis tantum depositis. Nam cum hominum simplicium mentes rebus novis et nuper inventis suspicione non modo, sed etiam metu impleantur², etiam vestimenta a rebus sacris removebant, ne qua ratione deorum iram incitarent. Huc accedit, quod vestibus impuritatem quandam inesse putarent, quam ut mundi ad deorum fana accederent, solvere fas erat.

Quam ob rem homines, antequam officium sacrum subirent, ut ab omni piaculo liberi essent, corpus lustrare debebant³. Quod eo efficere posse putabant, ut veste, quas actionibus sordidis aut daemonum malis artibus⁴ pollutas esse credebant, una cum immunditate exuerent (*Oldenberg Religion des Veda*, Berlin 1894, 494). Quantam ei purificationi vim inesse crediderint, optime docemur usu gentis ferae, de quo refert Fehrle

fecit. Conferas etiam Iudeorum morem II. Mosis 20. 6; II. Mosis 28. 42; III. Mosis 6. 3; Müller *Nacktheit* 40. Apud Romanos putabatur esse flagiti principium nudare inter cives corpora, Cic. Tusc. IV 33; Plut. Rom. 33. Sed de ea religione infra fusius explicabimus.

¹ Cf. quae afferit ex Germanorum et aliarum gentium superstitione exempla Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 10, 35, 43, 45.

² J. G. Frazer *Le rameau d'or*, traduit par R. Stiebel et J. Toutain T. I Paris 1903, 274 sqq.

³ Cf. J. Lomeier, *De veterum gentilium lustrationibus*, Ultraiect. 1681; E. Rohde *Psyche*³ 1903 v. index s. v. *Kathartik*; Boetticher *Tektonik der Hellenen* II, Potsdam 1849, 48 sqq. 55 sqq.; Hermann-Stark *Gottesdienstl. Altert.*² 1858 p. 133; L. Schmidt *Ethik der alten Griechen*, Berlin 1882, I 118 sqq.

⁴ G. Anrich *Das antike Mysterienwesen*, Göttingen 1894, 15; W. Wundt *Völkerpsychologie* II² Lpzg. 1906, 318 sqq.; Th. Wächter *Reinheitsvorschriften im griech. Kult. Rel. gesch. Vers. Vorarb.* IX 1 (Gießen 1910) 2 sqq.

Kult. Keuschheit 37 auctore Rascher *Die Sulka, ein Beitrag zur Ethnographie von Neu-Pommern, Archiv für Anthropologie* N. F. I (1904) 211. *Viri concubitu maeulati* (cf. Fehrle l. s. p. 25 sqq.) publice in mari purificantur, qua in caerimonia vestes, quas in actione immunda in corpore habuerant, abicere fas est. Lustratione autem peracta novo tegumento teguntur (cf. H. Oldenberg *Religion des Veda*, Berlin 1894, 398). In symbolis porro Pythagoreis iubetur εἰς ἱερὸν εἰσιέναι καθαρὸν ἵματιον ἔχοντα καὶ ἐν φῷ μὴ ἐγνωκούμηται τις, Iambl. vita Pythagorica 111 (ed. Nauck), quod Boehmius (*De symbolis Pythagoreis*, diss. Berol. 1905) 9 eo refert, „quod homines superstitioni putabant dormientes maxime incursionibus daemonum nocturnorum obnoxios esse eorumque vi immunda pollui“, v. Fehrle l. c. p. 27. Similiter apud Iudeos, si quis ex captivis concubinam in domum suam duceret aut ei nubere vellet, καὶ ξυρίσεις τὴν κεφαλὴν αὐτῆς καὶ περιονυχεῖς αὐτήν. Καὶ περιεῖς τὰ ἱμάτια τῆς αἰγαλώσεως ἀπ’ αὐτῆς, quod prae scriptum ad lustrationem spectare F. Schwally *Semitische Kriegs altertümer*, Lpzg. 1901, 107 docuit. Conferas etiam Nowack *Handkommentar zum alten Testament* I³ p. 79.

Arabes porro antequam ad deorum sacra adirent, vestes mutare solebant, ne quid sordis inferrent, aut nudo corpore accedebant (F. Wellhausen *Skizzen u. Vorarbeiten*, Berlin 1887, III 106). Itaque cum vestibus exutis corporis immunditia evitari posse putaretur, nuditas postea in lustrationis ritibus habebatur, ut Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 5 de nuditate sacra indicavit: *Eigentlich musste der ganze Mensch sich der vom Verkehr mit dem Irdischen befleckten Hüllen vor dem Göttlichen entledigen. Der nackte Mensch versetz sich in den Zustand des noch nicht bekleideten, von dem Leben noch nicht befleckten Kindes.* Sed in ea re audacius processit, cum dicat: *Er nähert sich andererseits den göttlichen Wesen, besonders der unteren Stufe, welche eine Vermittlung zwischen Erde und Himmel bilden und mit den vom Leibe getrennten Seelen zusammenhängen.*

Deinde ut in rebus sacris vestibus vacare fas esse putarent, multum valebat ea supersticio, quod in vestimentis vinculorum quaedam impedimenta inesse suspicabantur homines superstitionis, quorum maxime timebant nodorum vim nocentem.

Omnes enim fere gentes primitivae nodorum nexibus tribuere solent omen infastum¹. Qua opinione facile fieri potuit, ut nodorum implicationibus daemones vinciri crederent, quorum malis artibus actionis sacrae vis magica frangeretur². Ea in re vel ad eam superstitionem accedebant, ut non solum corporis vincula solvenda esse existimarent, sed etiam res sacras corpore plane nudo agerent³.

Sed etiam alia superstitione nuditas in rebus sacris conservata esse videtur, quae apud gentes incolas *tabu* vocatur. Homines enim profani timebant, ne vestes ipsae, si rebus sacris attingerentur, sacrae eaque re sibi inutiles fierent⁴.

Qua ratione factum esse videtur, ut homines ad cultiorem vitae usum progressi, cum primitivae aetatis memoria evanisset, nuditati tribuerent significationem quandam religiosam, eamque ad ritum sacrum pertinere putarent⁵.

Quoniam explicavimus, qua ratione nuditas sacra vim quandam adepta sit lustrantem, restat, ut animum attendamus ad aliam significationem, quae ei subesse videtur nonnullis in caerimoniis sacrīs.

Homines enim moribus inconditi, quamquam eorum mentes adultiores erant, tamen ad priorem morum statum revertabantur in rebus Venereis. Pudorem enim et corporis amictum abicere solebant, wenn Menschen zum Geschlechtsverkehr einander gegenübertreten (Müller *Nacktheit* 6. 56), quod genus vernacula lingua erotische *Nacktheit* vocamus (Müller I. c. p. 6). Quid populi cultu atque humanitate inferiores de ea re cogitaverint, simulacris eorum primitivis, quae quidem ad nostram

¹ J. G. Frazer *Le rameau d'or* I 319 sqq.

² Rieß, s. v. *Aberglaube* apud Pauly-Wissowa I 35; Wächter *Reinheitsvorschriften* 24 adn. 4.

³ W. Kroll *Antiker Aberglaube, Sammlg. gemeinverständlicher wissenschaftl. Vorträge v. Virchow-Holtzendorff* 1897, 20 sqq.

⁴ v. Robertson Smith *Die Religion der Semiten*, übers. v. Stübe, Frbg. i. B. 1899, 432 sqq.; Oldenberg *Religion des Veda* 407; K. Marti *Gesch. d. israelit. Rel.*, Straßb. 1907, 38 sq.; J. Lippert *Christentum, Volksgläub. u. Volksbrauch*, Berlin 1882, 12; Frazer *Le rameau d'or* I 271 sqq.; W. Kroll *Arch. f. Rel.-Wiss.* VIII (1905) Beiheft 45 sqq.; Wundt *Völkerpsychologie* II² 300 sqq.; Wächter *Reinheitsvorschriften* 3.

⁵ Weinhold *Gesch. heidn. Ritus* 1.

aetatem pervenerunt, docemur. Antiquissimis enim temporibus apud gentes orientales paelices et ancillae, quae praecipue usui Venereo serviebant, cum aliae feminae vestibus amictae essent, nudae depinguntur, cuius rei exempla attulit Müller l. c. p. 24 sq. Cum autem homines simplices deorum imagines sui ipsorum exemplo facerent, ea dea, quae apud Babylonios Ishtar, apud Phoenices Astarte appellata rebus Venereis praeerat¹, aliaeque eius similes nudae vulgari opinione erant². Quarum similes figurae e Graecorum sepulcris vetustissimis erutae sunt, quae viro defuncto additae erant, ut etiam post mortem muliebris amoris frueretur deliciis. Quas amoris usui dedicatas esse homines simplices rudi arte sic designare studebant, ut effigies nudas vulva nimia exornarent³. Qua de causa nonnunquam generationis et fecunditatis deae⁴ habitae sunt⁵. Quamquam de eis simulacris clare et perspicue decernere non possumus, tamen illud in eis iudicandis magni momenti esse videtur, quod pleraque in virorum sepulcris inventa sunt⁶. Ad earum figurarum nuditatem adnecti potest, quod in rebus funebribus mulieres nudo corpore exequiis intererant. Cuius habitus originem cum homines dediscerent, nuditas luctus funebris propria esse putabatur⁷.

Cum autem cum rebus amatoriis et generatione artissima cognitione actiones magicae ad terrae fertilitatem augendam usitatae ex antiquorum et omnium fere gentium opinione cohaereant⁸, mirum non est, quod daemones ad terrae fecun-

¹ E. Meyer in Roscheri *Lex. myth.* I 645; A. Jeremias, *ibid.* II 811; Müller l. c. p. 47. Id vel eo cognosci potest, quod in eius numinis templo prostitutio sacra instituta erat. Roscheri *Lex. myth.* I 645; Herodot. I 199.

² P. Baur *Eileithyia*, diss. Heidelberg 1901, 3 = *Philologus Suppl.* VIII 453 sqq. Sed Babylonii ei nuditati falsam rationem supponebant. Nam quod Ishtar dea, cum ad inferos descendenteret, omnibus vestimentis privata esse narratur, nuditatis originem ab ea fabula duxerunt (O. Schrader *Höllenfahrt der Ishtar* 1874). At ei interpretationi fidem habere non possumus, quod astrologicam sapere videtur doctrinam; cf. Jeremias in Roscheri *Lex. myth.* II 816; Müller l. c. 51.

³ F. Poulsen *Arch. Jahrb.* XXI (1906) 177 sqq.

⁴ M. Hoernes *Urgeschichte der bildenden Kunst*, Wien 1898, 184.

⁵ Baur *Eileithyia* 3 sqq.; Müller *Nacktheit und Entblössung* 60.

⁶ Müller l. c. p. 25, 60 sqq.

⁷ Müller l. c. p. 7.

⁸ Cf. Baur *Eileithyia* 7 sq.

ditatem attinentes nudi immensis partibus finguntur, Müller l. c. p. 17 sq., 26. Huc spectat Priapi figura apud antiquos notissima. Itaque etiam in rebus sacris ad terrae ubertatem faciendis personas, quae daemonum vice fungebantur, ut daemones ipsos nudas esse necesse erat¹. Cuius nuditatis apud Graecos Romanos, quamquam saepe coercita est, multa vestigia indagari possunt. Sed etiam in ea re nuditatis origo oblivione obruta erat. Iam igitur ad rem ipsam accedamus.

¹ K. Th. Preuß *Archiv f. Anthropologie* N. F. I (1904) 129 sqq.

CAPVT PRIMVM

De nuditate sacra

Ac primum quidem nuditatis religio ad ritum sacrum videtur pertinere in sacrificiis faciendis. Epirotae in luco Apollini dedicato serpentes venerabantur¹, quibus sacerdos virgo nuda die festo anniversario cibum offerre debebat, qua caerimonia velut ominis causa utebantur². Aelian a. h. XI 2: Θύοντο δὲ καὶ ἄλλως οἱ Ἡπειρῶται τῷ Ἀτόλλῳ καὶ αὐτὸι καὶ πᾶν ὅσον τῶν ξένων ἐπίδημόν ἔστι, καὶ τούτῳ δὴ τὴν μεγίστην ἑορτὴν ἀγονσι μᾶς ἡμέρας τοῦ ἔτους σεμνήν τε καὶ μεγαλοπρεπῆ. ἔστι δὲ ἀνετον τῷ θεῷ ἄλσος, καὶ ἔχει κύκλῳ περίβολον, καὶ ἔνδον εἰσὶ δράκοντες καὶ τοῦ θεοῦ ἀθυρμα οὗτοι γε. ή τοίνυν ἴέρεια, γυμνὴ παρθένος, πάρεισι μόνη καὶ τροφὴν τοῖς δράκοντι κομίζει. λέγονται δὲ ἄρα ὑπὸ Ἡπειρωτῶν ἔχοντοι τοῦ ἐν Δελφοῖς Πυθῶνος εἶναι. ἐὰν μὲν οὖν οὗτοι παρελθοῦσσαν τὴν ιέρειαν προσηρῶς θεάσωνται καὶ τὰς τροφὰς προθύμως λάβωσιν, εὐθένειάν τε ὑποδηλοῦν δύολογοῦνται καὶ ἔτος ἄνοσον. ἐὰν δὲ ἐπτλήξωσι μὲν αὐτήν, μὴ λάβωσι δὲ οὐσα δρέγει μεταλλγατα, τάνατον τῶν προειρημένων οἱ μὲν μαντεύονται, οἱ δὲ ἐλπίζοντιν. Eius forte similem agi rem sacram in permultis gemmis cognoscimus, in quibus mulieres investes insculptae

¹ Vide de serpentium veneratione Stephani *Schlangenfütterung in den orphischen Mysterien*, Petersburg 1873; Dieterich *Abraxas*, Lpzg. 1891, 149; Piper *Myth. d. christl. Kunst* I 72 sqq.; St. Wake *Serpent-worship*, London 1888; Harrison *Journ. hellen. stud.* XIX (1899) 225 sqq.

² Serpentes apud antiquos saepe in oraculis habebantur, v. Böttiger *Kl. Schr.* I 128; cf. Propert. IV 8, 3 sqq.

sunt serpentes in arae ignem porrigentes, quas depictas invenies apud Gori, Museum Florentinum tom. II tab. LXXIV 1; tom. II tab. LXXIII 4, apud S. Reinach *Pierres gravées*, Paris 1895, 65; cf. etiam 34 = Gori I 62, 2; 65 = Gori II 74, 3; W. Jones *Finger-ring lore*, London 1877, 101¹.

Polyxena deinde, quae Achillis numini irascenti consecratur, herois ad tumulum nuda immolata est². Eur. Hec. 555 sqq.: *Κἀπεὶ τόδ' εἰσήκουσε δεσποτῶν ἔπος, | λαβοῦσα πέπλοντος ἐξ ἄνρας ἐπιωμίδος | ἔργηξε λαγόνος εἰς μέσον παρ' ὅμηραλον, | μαστοὺς δ' ἔδειξε στέργα τῷ ὡς ὀγάλιματος | κάλλιστα, καὶ παθεῖσα πρὸς γαῖαν γόνυ | ἐλεῖσε πάντων τλῆμονέστατον λόγον.* . . . δ' οὐδὲ θέλων τε καὶ θέλων οἴκτῳ κόρης, | τέμνει σιδήρῳ πνεύματος διαρροάς. | κρονοὶ δ' ἐχύρων· ἵ δὲ καὶ θνήσκονος δῆμος | ποιήληρ πρόγονοιν εἶχεν εὐσχήμως πεσεῖν, | κρύπτουσ' ἀνούπτειν ὄψιματ' ἀρσένων κρεών³.

Cuius sacrificii imaginem descripsit Paus. I 22, 6, quo Pollianus respicere videtur (Anthol. Plan. IV 150): *Ἄδε Πολυνίλείτοι Πολυνίξενα, οὐδέ τις ἄλλα | χείρ ἔθιγεν τούτον δαιμονίον πίνακος. | Ἡρας ἔργον ἀδελφόν· ἵδ' ὡς πέπλοιο δαγέντος | τὰν αἰδὼ γυμνὰν σώφρονι κρύπτε πέπλῳ. | λίσσεται ἀ τλάμων ψυχᾶς ὑπερ· ἐν βλεφάροις δὲ | παρθενικαῖς δὲ Φρυγῶν κεῖται δλος πόλεμος.* Aliae eius caerimoniae imitationes, in quibus Polyxena plerumque nuda depicta est, enumerantur in Roscheri *Lex. myth.* III 2737 sqq.⁴ Nuda autem Polyxena immolata est, ne in actione sacra numen vestium impuritate violaretur. Tamen superesse videtur alia causa, qua Polyxenae nuditatem explicare possimus. Nuda enim sacrificata est, quod apud inferos Achillis sponsa⁵ esse debet. Sen. Troad. 942—944:

Polyxene miseranda, quam tradi sibi
cineremque Achilles ante mactari suum,
campo maritus ut sit Elysio, iubet.

¹ Kroll *Antiker Aberglaube*, Hamburg 1897, 20; R. Dedo, *De antiquorum superstitione amatoria*, diss. Greifsw. 1901, 13.

² Cf. Furtwängler *Antike Gemmen* II 105; tab. XXI 52.

³ Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 26.

⁴ Similiter Iphigenia in Timanthis pictura, ad quam redire videtur imago illa notissima Pompeii inventa, immolatur corpore denudato, Bau-meister *Denkm.* I 755; Helbig n. 1304.

⁵ O. Schrader *Totenhochzeit*, Jena 1904, 34.

Quae amoris fabula, quamquam aetate Alexandrina, qua poetas eiusmodi enarrationes in primis excoluisse constat, exornata est, tamen vestustior esse videtur. Qua ex deliberatione Polyxenae in sacrificio nuditas videtur esse perspicua, de qua haud aliter iudicamus ac de nuditate in re funebri usitata. Sed eius rei infra commonefaciam.

Sacrorum ritui adscribere licet etiam camillorum habitum, quos praeter subligaculum nudos sacrificiis interesse testatur Verg. Aen. XII 116:

Campum ad certamen magnae sub moenibus urbis
dimensi Rutulique viri Teucrique parabant
in medioque focos et dis communibus aras
gramineas; alii fontemque ignemque ferebant
velati limo et verbena tempora vincti¹.

Ov. fast. I 319:

Nominis esse potest succinctus causa minister
hostia caelitibus quo feriente cadit.

IV 513:

A bove succineti cultros removete ministri.

In Lesbonicae nuptiis, quas apud A. Baumeister *Denkmäler d. klass. Altertums* III 1687 depictas invenies, Scipionem minister symbola sacra portans sequitur, nudus, limum tantum indutus. Item in sarcophago, cuius simulacula A. Roßbach *Untersuchungen über die röm. Ehe*, Stuttg. 1853, 388 descripsit, victimarius nudus est limo amictus². Eodem habitu

¹ Traditur nonnullis codicibus *velati lino*, quod veteres grammatici falso coniecerunt pro limo rarius usitato, v. schol. Serv. ad hunc locum.

² Cui rei conferas, quod de furtorum quaestionibus duodecim tabularum legibus praescriptum erat, ut qui quaerere velit, nudus quaerat, *linteo cinctus, lancem habens* (Gai Inst. III 192), cum quasi munere divino quaesitor fungeretur. Idem cognoscitur ex Aristoph. nub. 498 sq.: Οὐκ ἀλλὰ γνωμὸς εἰσιέται νομίζεται. | ἀλλὰ οὐχὶ φωράσων ἔγωγ' εἰσέρχομαι. Plato legg. 12. 954 A: φωρᾶν ἀν ἐθέλη τις τι παρ' ὄπων, γνωμὸς ἡ κιτωνίσκον ἔχων, ἀσωτός, προσομόνας τὸν νομίμους θεοῖς ἡ μὴν ἐλεῖξιν εὐρήσειν, οὕτω φωρᾶν, cf. Ar. vesp. 103; Isaeus VI 42; Gell. XI 18, 9; XVI 10, 68; v. etiam quae van Leeuwen et Blaydes ad Aristoph. nub. 498 adnotaverunt. Nudi autem ingrediebantur, ut interpretatur scholiasta, ne quaesitores aliquid sub veste absconderent et auferrent, aut, si reo furtorum malum inferre vellent, rem quaesitam sub veste abstrudentes ingredierentur et

camilli in sacrificio parando occupati sunt in arcu Titi¹, item in ara Domitii Ahenobarbi². In arcu in Augusti honorem Susae exstructo camilli tunicati, victimarii hostias secum ducentes nudi, subligaculo tantum tecti sunt³.

Eodem modo apud Graecos in vasis Menidis inventi ornamenti cum sacerdotibus sacra agentibus camillus depictus est nudus praeter limum⁴.

Quem camillorum habitum in rebus sacris tantum usitatum ex antiquissimis temporibus velut religiosum esse servatum verisimile est. Neque aliter iudicandum erit de luperorum vestitu, de quibus infra explicabimus.

Deinde in votis nuncupandis antiqui nonnunquam nudi, ne vinculorum vi impidente prohiberentur et precationis vis magica solveretur⁵, deorum auxilium exorabant. Etsi postea nuditas sacra plerumque ad pedes solos pertinuit, tamen illum morem servatum esse compluribus ex monumentis discimus. Ut sigillaria in Creta reperta supplicantium nudorum imagines esse exposuit G. Karo *Arch. f. Rel. Wiss.* VIII (1905) 149. In lapide Geronthris effosso duos iuvenes investes videmus heroem vestibus ornatum adorantes⁶. Statuae iuvenum nudorum velut dona votiva Olympiae⁷, Delphis⁸, aliisque locis⁹ erutae, manu alte porrecta precantum praebent speciem¹⁰. Denique in patera, quae est in Museo Britannico (*Vases cat.* I 984) adulescens nudus depictus est, qui ad gymnasii aram digitum indicem alte extendit, quo gestu antiquos in precando

deinde se invenisse dicerent. Tamen suspicio non abest, quin nuditatem in furtis detegendis haud aliter atque in rebus sacris conservaverint velut habitum antiquissimum, v. R. v. Jhering *Vorgeschichte der Indoeuropäer*, Lpzg. 1894, 14 sqq.

¹ S. Reinach *Répert. de Reliefs Grecs et Romains*, Paris 1909, I 275.

² Reinach l. c. 277.

³ Studniczka *Arch. Jahrb.* XVIII (1903) 6; Reinach 419 sq.

⁴ P. Wolters *Archäol. Jahrb.* XIV (1899) 104.

⁵ G. Appel, De Romanorum precationibus, Gießen 1909, 203.

⁶ Schroeder *Athen. Mitt.* XXIX (1904) 43; Müller l. c. p. 101. V. picturam parietarium nuperrime Pompei effossam *Not. degli sc.* 1910 tab. X.

⁷ Olympia IV tab. 16 n. 242—245. ⁸ *Fouilles de Delphes* tab. 1. 4. 8.

⁹ de Ridder *Bronzes de l'Acropole d'Athènes* n. 694. 701.

¹⁰ Müller *Nacktheit u. Entblössg.* 89.

usos esse testatur C. Sittl *Die Gebärden der Griechen u. Römer*, Leipzig 1890, 179.

In Isidis sacris de matrona Iuv. sat. VI 522 sqq.:

hibernum fracta glacie descendet in amnem
ter matutino Tiberi mergetur et ipsis
verticibus timidum caput abluet; inde superbi
totum regis agrum nuda ac tremibunda cruentis
erepet genibus.

Nuditas porro praescripta erat incubationis ritibus. Trophonii oraculum supplices nudo corpore in antrum descendantes consulebant. Schol. in Aristoph. nub. 508, I: Ὁ Τροφώνιος... κατεσπένασεν ἵερὸν ἐν τῇ Λεβαδείᾳ τῆς Βουωτίας ὑπὸ γῆν καὶ καλεῖται Τροφωνίον· ἐκεῖ οὖν οἱ μυούμενοι καθέζονται ἐπὶ τοῦ στόματος γυμνοί, καὶ ἀρπάζονται ἐπό τινων πνευμάτων καὶ φέρονται ἐπὸ τὴν γῆν¹. In Plutonis Nysaei sacrum iuvenes ephebique, cum celebraretur panegyris, meridie nudi atque uncti taurum ducebant. Strabo XIV 1, 44: Παρήγγεις δὲ ἐν τοῖς Ἀχαράνοις συντελεῖται κατ' ἔτος, καὶ τότε μάλιστα ὁρᾶν ἔστι καὶ ἀκούειν πέρι τῶν νοσούντων τοὺς πανηγυρίζοντας. τότε δὲ καὶ περὶ τὴν μεσημβρίαν ὑπολαβόντες ταῦρον οἱ ἐν τοῦ γυμναστοῦ νέοι καὶ ἔφρεζοι γυμνοὶ ἀπαλγάμψενοι² μετὰ σπουδῆς ἀνακομίζονται εἰς τὸ ἄντιον. ἀφεθεὶς δὲ μικρὸν προελθὼν πίπτει καὶ ἔπιπον γίνεται³.

Neque mysteriorum ritibus nuditatis religio videtur deesse. Qui mysticis disciplinis initiatur, antequam sacris arcanis imbuatur, multis purgationis caerimoniis lustretur necesse est, in quibus vestimenta exuere debet⁴. Nuditas igitur in actionibus sacris ad lustrationem pertinuisse videtur. Itaque in vasis simulacro, quod lustrationis caerimoniam praesentat, iuvenem plane denudatum aspicis⁵.

¹ L. Deubner, *De incubatione*, diss. Gissae 1899, 24.

² Lectionem, quam codices tradiderunt, Deubner l. c. p. 21 adnot. 1 Dieterichium (Rh. Mus. XLVIII (1893) 279, 2) auctorem secutus, qui ἀπομάρττειν verbum confert velut caerimoniis mysticis aptissimum, suo iure defendit.

³ Deubner, *De incubatione* 21.

⁴ G. Anrich *Das antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christentum*, Göttingen 1894, 200 sqq.

⁵ *Gazette archéologique* IX (1884) tab. 44; Anrich *Mysterienwesen* 203;

Mithrae quoque in mysteriis nuditatis religionem observatam esse monumenta ad eum cultum pertinentia argumento sunt. In Mithraeo Osterburcensi nudus quidam mysta ante sacerdotem genibus nixus effectus est¹.

Eius similes effigies depictae sunt apud Franc. Cumont *Textes et monuments figurés de Mithra* t. II, Bruxelles 1896, p. 304 fig. 161; p. 312 fig. 170; p. 317 fig. 179; p. 322 fig. 188; p. 326 fig. 193; p. 379 fig. 293; p. 381 fig. 295. Inspicias praecipue Mithreum Heddernhemense p. VII = monum. 251, v. J. Dölger *Der Exorcismus im Taufritual*, Paderborn 1909, p. 110 sq.

Nuditatem in mysteriorum ritibus adhibitam esse ex Aristoph. nub. 498 sqq. intellegimus, quo loco poetam mysteriorum Orphicorum caerimonias in ludibrium vertisse A. Dietrich, Mus. Rhen. XLVIII 276 evicit. Strepsiades, qui lustratione purgatus ἐπόπτης factus est, in adytum intrat nudo corpore, quo γυμνοὺς εἰσιέναι νομίζεται.

ἴδι ννν κατάθον Θοῖμάτιον. — ἡδίκηρά τι; —
οὐκ, ἀλλὰ γυμνοὺς εἰσιέναι νομίζεται. —
ἀλλ' οὐχὶ φωράσων ἔγωγ' εἰσέρχομαι. —
κατάθον· τι ληρεῖς; —

506 . . . ἐς τῷ χεῖρέ τνν
δός μοι μελιτοῦτταν πρότερον· ὡς δέδοικ' ἔγω
εἰσω καταβαίνων, ὥσπερ εἰς Τροφωνίου².

Quibus argumentis vel baptismi caerimonias christiani asseram. Nam cum multa paganorum instituta baptismi ritibus recepta sint³, eis testimoniorum loco perbene uti possumus. Qua ratione christiani nuditatem praecipue in exorcismi ritibus adhibuerint, infra fusius explicabimus.

H. G. Pringsheim *Archäol. Beiträge zur Geschichte des eleusin. Kults*, München 1905, 20.

¹ K. B. Stark *Zwei Mithräen der grossherzogl. Altertumssammlung in Karlsruhe*, Heidelberg 1865, tab. II.

² Conferas etiam Plotin. enn. I 6, 7 Volkm. I 93: Ἐπιστραγεῖσι καὶ ἀποδνομένοις, ἢ καταβαίνοντες ἡμέραιςθα· οἷον ἐπὶ τὰ ἄγια τῶν ἱερῶν τοῖς ἀνιονοῖς καθάρσεις τε καὶ ἴμπτιον ἀποθέσεις τῶν πρὸιν καὶ τὸ γυμνοῖς ἀνιέναι, v. G. Anrich *Mysterienwesen* I. c.; Dölger *Exorcismus* 112.

De ea re agam infra in capite tertio.

Ut in mysteriis Athenis lustrationes etiam post puerperium in more erant, quas Amphidromia nominabant, in quibus nuditas usitata fuisse videtur. Cum enim apud antiquos liberorum et generatio¹ et partus impurus haberetur², omnes qui ea impuritate affecti esse videbantur, investes infantem paucis post partum diebus circum aram aedium ferendo lustrabantur. De hoc usu quamquam multa testimonia extant, uno tantum nuditatis mentio fit, apud Hesychium s. v. δρομιά(μ) φιον ἡμαρ· ἀγριδρόμια. ἔστι δὲ ἡμέρα ἐβδόμη ἀπὸ τῆς γεννήσεως, ἐν ᾧ τὸ βρέφος βαστάζοντες περὶ τὴν ἔστιαν γυμνοὶ τρέχονται. Quo in usu antiquos nuditatis vi lustranti usos esse verisimile est³.

Nuditati potestatem quandam, ut ita dicam, *sympathicam* inesse voluit S. Reinach⁴, qui a pour objet d'assurer à l'enfant la force et l'agilité, qu'on lui souhaite, sed eam opinionem postea damnavit.

Sequuntur pompe sacrae, quas praecipue si lustrandi causa fiebant, nudo corpore ducebant antiqui. Primum hoc spectant gymnopædia, quae Lacedaemonii Pythæo Apollini celebrabant, quem eo venerabantur, ut iuvenes nudi choros ducerent. Paus. III 11, 9: Σπαρτιάταις δὲ ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς Πυθαέως τέ ἔστιν Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος καὶ Αἰτοῦς ἀγάλματα. χορὸς δὲ οὗτος ὁ τόπος καλεῖται πᾶς, ὅτι ἐν ταῖς γυμνοπαιδίαις, ἐορτῇ δὲ εἴ τις ἄλλῃ καὶ αἱ γυμνοπαιδίαι διὰ σπουδῆς Ακεδαιμονίοις εἰστιν, ἐν ταύταις οὖν οἱ ἔφρυσι χοροὺς ἴστασιν τῷ Ἀπόλλωνι. Bekk. anecd. graec. I 234: Γυμνοπαιδία· ἐν Σπάρτῃ παῖδες γυμνοὶ παῖανας ἔδοντες ἐχόρευον Ἀπόλλωνι τῷ Καρνείῳ κατὰ τὴν αὐτοῦ πανήγυριν⁵. Quibus testimoniis compluria simulacra adiungi possunt. De Apollinis statua, qua deus nudus lyram

¹ Fehrle *Kult. Keuschheit* passim.

² P. Stengel *Griech. Sacralaltertümer*, München 1890, 113; Gruppe *Griech. Mythologie*, München 1897, 858 adn. 2; E. Rohde *Psyche*³ II 70 sqq.; F. Böhm, *De symb. Pyth.* 11; Wächter *Reinheitsvorschriften* 25 sqq.

³ Hermann-Blümner *Griech. Altert.*³ IV 281; P. Stengel s. v. *Amphidromia* in Pauly-Wissowa I 1901; Preuner *Hestia-Vesta* 1864, 54; E. Samter *Familienfeste der Griechen und Römer*, Berlin 1901, 60.

⁴ S. Reinach *Cultes, mythes et religions*², Paris 1908, I 139.

⁵ Cf. etiam Hesych. s. v.; Suidas s. v.; Athen. XV 687b; Eur. Alc. 445 sqq.; Sam Wide *Lakonische Kulte*, Lpzg. 1893, 65; Nilsson *Griech. Feste*, Lpzg. 1906, 140 sq.; Schömann-Lipsius *Griech. Altert.*² II 476.

tundens fingitur, egit P. Wolters in opusculo, quod inscribitur
Eine spartanische Apollostatue, Archäol. Jahrb. XI (1896) 1 sqq.

Quo cum simulacro figuram aeneam nudi lyristae, qui
 παλάθῳ ornamenato magistrorum in gymnopædiis solito coro-
 natus est, comparavit Wolters l. c. p. 8. Sophocles μετὰ τὴν
 ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίᾳν Ἀθηναῖον περὶ τρόπαιον ὅντων μετὰ
 λίρας γυμνὸς ἀληλυμένος τοῖς παιανίζουσι τῶν ἐπινικίων ἔξιστε,
 Soph. vita ed. O. Jahn, Soph. El. 3. Athen. I 37 p. 20 E:
 Μετὰ γοῦν τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίᾳν περὶ τρόπαιον γυμνὸς
 ἀληλυμένος ἔχόρευσε μετὰ λίρας. In vase deinde Amyclis invento
 viri nudi saltantes depictedi sunt¹.

Similiter apud Arabes circuitus sacri in more erant, quos
 homines nudi agebant².

Deinde ad res sacras pertinet, quod Alexander Magnus
 circa Achillis tumulum cum sociis nudus cucurrit et in Achillis
 numinis honorem ludos instituit. Plut. Alex. 15: Ἀναβὰς δὲ
 εἰς Ἰλιον ἔθυσε τῇ Ἀθηνᾷ καὶ τοῖς ἥρωσιν ἔσπεισε. τὴν δὲ
 Ἀχιλλέως στήλην ἀπαλειψάμενος λίτα καὶ μετὰ τῶν ἑταίρων
 συναναδραμὼν γυμνός, ὡσπερ ἔθος ἐστίν, ἐστεφάνωσε μακαρίσας
 αὐτόν, ὅτι καὶ ζῶν φίλου πιστοῦ καὶ τελευτήσας μεγάλον κίρυκος
 ἔτυχεν.

Apud Lacedaemonios virginis in deorum cultu nudeae in-
 cedebant³. Plut. apophth. lac. 13 p. 227 E: Μεμφομένων δέ
 τινων τὴν γύμνωσιν τῶν παρθένων ἐν ταῖς πομπαῖς καὶ τὴν
 αἵτιαν ζητούντων . . . φέσι. Plut. Lyc. 14: Ἀφελῶν δὲ θρύψιν
 καὶ σκιαστραφίαν καὶ θηλύτητα πᾶσαν οὐδὲν ἤτον εἴθισε (scil.
 Λυκοεργος) τῶν κόρων τὰς κόρας γυμνάς τε πομπεύειν καὶ πρὸς

¹ *Archäol. Jahrb.* XIV (1899) 84; Hiller v. Gaertringen, *Thera* I 153;
 Müller l. s. p. 88.

² J. Wellhausen *Skizzen und Vorarbeiten*, III (Berlin 1887) 106;
 F. Dümmler *Ursprg. d. Elegie*, Philol. N. F. 53, p. 210sq. = *Kl. Schr.*
 II 411; cf. H. Grimm *Mohammed*, München 1904, 47. Vide etiam illud
 Germanorum spectaculum, in quo nudi iuvenes, quibus id ludicum est,
 inter gladios se atque infestas frameas saltu iaciunt (Tac. Germ. 24), quem
 morem a rebus sacris ortum esse censet Müllenhoff in *Festgaben an Ho-*
meyer, Berlin 1871.

³ Cf. *Ephemeris archaeol.* III (1892) tab. 1; Furtwängler *Sitzungsber.*
 der Bayr. Akad. philos.-philol. Cl. 1905, 265sqq. tab. 5; Müller *Nackt-*
heit und Entblössung 82, 142.

ἱεροῖς τισιν δεχεῖσθαι καὶ ἄδειν τῶν νέων παρόντων καὶ θεωμένων. Quem morem ea de causa a Lycurgo institutum esse postea dicebant, ut nudarum virginum aspectu iuvenes ad uxores ducendas allicerentur. Plut. Lyc. 15: Ἡ μὲν οὖν καὶ ταῦτα παρορμητικὰ πρὸς γάμου, λέγω δὲ τὰς πομπὰς τῶν παρθένων καὶ τὰς ἀποδύσεις καὶ τοὺς ἀγῶνας ἐν ὅψει τῶν νέων, ἀγομένων οὐ γεωμετρικαῖς ὡς φησιν ὁ Πλάτων (Rep. V 458), ἀλλ' ἐρωτικαῖς ἀνάγκαις. Cf. Plato legg. VI 771e; XI 925; Bekker-Göll *Charikles* I 176sqq. Ad quos virginum choros sacros attinent figurae puellarum nudarum, quas deis in templis dono dederunt. Quarum inventae sunt fictiles Praesi, Cretae in oppido¹, aeneae Athenarum in arce², Olympiae³. Interdum complures virgines nudae ad chorūm quasi coniunctae sunt⁴. Qui mos chororum a puellis investibus ductorum vasis quoque pictis demonstratur⁵.

In eis ritibus nuditatem sic explicare conatur Müller l. c. p. 83, ut virgines antiquissimis temporibus deorum amori se dedisse dicat⁶, cuius moris reliquias habemus in concubinatus sacri caerimonia⁷, quam primo revera, deinde, ut ita dicam symbolice cum dei simulacro peragebant⁸, et in prostitutione sacra in nonnullis templis usitata⁹, quem ad morem etiam videtur redire incubatio¹⁰.

Sed ea nuditatis interpretatio vix teneri posse videtur. Nam in eis ritibus praecipue prostitutio sacra ab orientalium moribus sumpta est. Qua de causa potius aliam significationem nuditati religiosae adscripserunt lustralem quandam, qua omnia

¹ *American Journ. of arch.* V (1900) tab. 10sqq.

² de Ridder *Bronzes de l'Acropole d'Athènes* n. 771 et p. IV.

³ Olympia IV tab. 17 n. 286, 290, 291; tab. 15 n. 262, 264.

⁴ Olympia IV tab. 16 n. 263; cf. vol. IV 41.

⁵ *Archäol. Zeitig.* 1885 tab. 8, 2; Perrot-Chipiez *Histoire de l'art* VII 181; *Archäol. Anz.* XV (1900) 110 n. 1; v. Müller *Nacktheit u. Entblössung* 79. ⁶ Cf. Gruppe *Griech. Mythol.* II 914.

⁷ De coitus caerimonia in rebus sacrī ad fertilitatem augendam adhibita v. Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 30; Dieterich *Mutter Erde* 95; Preuß *Zeitschrift f. Erdkunde* 1908, 167; *Ursprung der Religion und Kunst, Globus* LXXXVII (1905) 356, 415.

⁸ Dümmler, *Philol.* LVI (1897) 22 = *Kl. Schr.* II 229sqq.

⁹ Gruppe *Griech. Mythol.* II 914; Paus. II 24; Strabo VIII 6, 20.

¹⁰ L. Deubner, *De incubatione* 1sqq.

vincula cumque iis quodcunque erat impurum in corpore solvi putabant, quae significatio a Christianis „symbolice“ explicata est.

Utcunque res se habet, illud pro certo habemus, choros nudorum puerorum et puellarum non Ol. 28 demum institutos esse¹, sed cum ea tenacitate, quam in rebus sacris semper gentes conservabant, priorum temporum consuetudines adhitas esse verisimile est, quod in cultarum quoque gentium natura confirmatur².

Adiungam denique paucas aliarum gentium consuetudines, quibus nuditatem in pompis sacrī religiosam fuisse optime illustratur. Cum Isidis navigio³ usum Aquensium, qui Trudonis libro XI (Pertz 12, 309) traditur, comparavit Grimmius⁴. Circa navem a viris ductam feminae fere nudaē saltabant: *Sub fugitiva adhuc luce diei imminentē luna matronarū catervae abiecto feminēo pudore audientes strepitum huius vanitatis, passis capillis de stratis eius exiliebant, aliae seminudae, aliae simplice clamide circumdatae, choros ducentib⁹ circa navem impudenter irrumpendo se admiscebant.* Similia deorum sacra agi apud Britannos tradit Plin. h. n. XXII 2: *Simili plantagini... Britannorum coniuges nurusque toto corpore oblītāe quibusdam in sacrī nudaē incedunt.* Quibus cum sacrī supplicationem a feminis Africanis habitam, ut a deis belli exitum felicem prearentur, comparavit C. Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 18⁵.

In pompis sacrī etiam Lupercalia enumeramus, quibus Romani Faunum deum colebant. Lupercos enim nudos pelle caprina amictos circa urbem quadratam currere solitos esse multi auctores memoriae prodiderunt⁶. In Lupercalium sacro

¹ Dümmler, Philol. LIII N. F. VII 210.

² Waitz-Gerland *Anthropol. d. Naturvölker* VI 353; Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 18sqq.

³ Πλοιαρέσσα Lyd. de mens. IV 45 W.; Ov. met. XI 8—17; v. Wissowa *Rel. u. Kult d. Röm.* 295. ⁴ *Deutsche Mythologie*⁴ I 213 sqq.

⁵ Quorum similes mores apud gentes feras observatos congessit Waitz-Gerland *Anthropol. d. Naturv.* IV 128. 336; VI 134. 353; Müller Nackth. 7.

⁶ Liv. I 5: *Euandrum instituisse ut nudi iuvenes Lycaeum Pana venerantes currebant;* Plut. Rom. 21: *Διαθέοντις ἐν περιζώμασιν γυμνοῖς; quaeas. Rom. 68: Δούπερχοι δὲ εἰσὶν οἱ τοις Δουπερχαλίοις γυμνοὶ διαθέοντες ἐν περιζώμασιν;* Dionys. Hal. I 80: *Χοῆν τὸν περὶ Παλλάντιον οἰκοῦντας*

*ipsum (Fauni) simulacrum nudum caprina pelle amictum est, quo habitu nunc Romae Lupercalibus decurritur*¹. Ut omnia fere Romanorum sacra ad Graecos postmodo adnexa sunt, etiam Lupercalia a Graecis orta esse nonnulli auctores putabant. Quam originem sic demonstrare studebant, ut sacra ab Euandro ex Arcadia allata esse fingerent², qua in opinione vel eo confirmari videbantur, quod Arcades Λύκαια celebrabant, quibus Ζεὺς Λύκαιος colebatur, quae cum Lupercalibus propter nominum significationem simillimam cohaerere scriptores putabant³. Quod autem cum Palatino, quem Romani primo insederunt (Val. Max. II 2, 9), conexa sunt Lupercalia, concludi potest, ex antiquissimis urbis Romae temporibus illa sacra exstitisse. Lupercalia lustrationis et expiationis causa habita esse multis caerimoniis confirmatur, ea praecipue ratione, ut civitatis statum gregumque fecunditatem augerent⁴. Deinde ad Lupercorum nuditatem cognoscendam pertinet, quod Luper-

τῶν νέων περιεῖθετο δρόμοι τὸν κώμην γυμνοῖς ἐξωσμένον τὴν αἰδὸν τὰς δορὰς τῶν νεοθύτων; Fest. ep. 57: *Mos enim erat Romanis in Lupercalibus nudos discurrere*; Verg. Aen. VIII 663: *Hic exultantes Salios nudosque Lupercos*; Ov. fast. II 280: *Tertia post idus nudos aurora Lupercos aspicit et Fauni sacra bicornis eunt*; Prudent. c. Symm. II 861: *Iamque Lupercales ferulae nudique petuntur discursus invenimus*; Min. Fel. XXIV 4: *Nudi Luperci cruda hieme discurrunt, pelles caedunt*; Lact. div. inst. I 24, 45; Varro 1. 1. VI 34: *Lupercis nudis lustratur antiquorum oppidum Palatinum*. De nudis Lupercis loquuntur porro auctores, qui de Caesaris aetate scripserunt, cum Antonius, qui in eorum numero nudus unctusque currebat, Caesari coronam regiam populo spectante obtulisset. Cic. Phil. II 34, 36; III 5, 12; Appian. b. c. II 109; Plut. Caes. 61; Ant. 12; Dio Cass. 44, 11; Nicol. Damasc. v. Caes. 21 (FHG III 441 Müller); v. Marquardt *Staatsverw.* III 142; Wissowa *Rel. u. Kult. d. Röm.* 172. 184; Böttiger *Kl. Schr.* I 153; Mannhardt *Myth. Forsch.*, Straßb. 1884, 86sqq.; Preller-Jordan *Röm. Myth.* I 277; Reinach *Cultes myth. et rel.*³ I 177; Otto *Faunus* P. W. VI 2066.

¹ Iustin. 48. 1, 7; Wissowa in Roscheri *Lex. myth.* I 1458; Wissowa *Ges. Abhandlungen* 92sq.

² Nilsson *Griech. Feste* 444 adnot. 2.

³ Dion. Hal. II 32; I 80; II 1; Plut. Caes. 61; cf. Paus. VII 38, 5; VIII 21; v. W. Immerwahr *Dic Kulte und Mythen Arcadiens*, Lpzg. 1891, 5sq.

⁴ Dionys. Hal. I 80; Ov. fast. II 31; Varro 1. 1. VI 3: *Lupercalia februatio*; Censorin XXII 15: *Dies Lupercaliorum proprie februatus vocitatur*.

calia sacra fuerunt pastoria atque agrestia. Cic. pro Lael. 26: *Fera quaedam sodalitas et plane pastoria atque agrestis germanorum Lupercorum, quorum coitio illa silvestris ante est instituta*¹. Quae si mente tenemus, Lupercorum etiam habitum sola pelle caprina cinctorum intellegimus, qui nihil aliud videtur esse, nisi pastorum pristinus vestitus, quem in rebus sacris conservare necesse putabant. Pellibus nostra quoque aetate in nonnullis Italiae montium regionibus desertis homines rustici induiti sunt². Sacerdotes porro similiter vestiti apud Verg. Aen. VIII 281 (*iamque sacerdotes primusque Potitius ibant pellibus in morem cincti flamasque ferebant*) commemorantur Herculis sacra agentes eo die, quo Euander Aeneam hospitio recepit, quae sacra scholiasta ad Panem Arcadiae deum haud dubie eorum habitu commotus refert (Serv. Aen. VIII 281: *Aut in morem Herculis aut certe sacerdotum: aut „ex more“ quia Pan, deus Arcadiae, pellitus sit, unde Euander*).

Iam venimus ad aliud nuditatis exemplum, quod ad res sacras attinere videatur, ad antiquorum ritus funebres. Ex antiquissimis enim temporibus Graeci feminarum nudarum figuris fictiles, ut in templis repertae sunt (v. supra p. 15), ita in sepulcris condebant, quae concubinarum vice fungi debabant. Nam in insulis maris Aegaei idola mulierum e sepulcris effossa sunt³, quae viros mortuos sequebantur. Quas effigies lingua vernacula *Inselidole* vocamus⁴. Nudae autem ut erant paeciles etiam in simulacris fingebantur, quae nuditas a Muellero l. c. p. 5 sqq. *erotische* vocatur. Deinde apud Dipylon effigies mulierum nudarum eburneae inventae sunt⁵, quarum

¹ Cf. Serv. Aen. III 343; Procop.b. Vand. IV 1, 25; Wissowa *Rel. u. Kult. d. Röm.* 173. Aliam de Lupercalibus sententiam, dubito num recte, defendit Otto, in Pauly-Wissowa VI 2066.

² Birt *Kulturgeschichte Roms*, Lpzg. 1909, 12.

³ Dragendorff *Thera* II 306 sqq.

⁴ Bloch *Neue Jahrb.* VII (1901) 124 sqq.; Müller l. c. 57 sqq. De eodem more a Japanis observato v. Schurtz *Urgesch. d. Kultur*, Lpzg. 1900, 23. Similiter Aegyptii mortuis mulierum nudarum effigies addebant, v. Müller *Nacktheit* 25.

⁵ F. Poulsen *Dipylongräber u. Dipylonvasen*, Lpzg. 1905, 34 sqq.; Brückner-Pernice *Athen. Mitt.* XVIII (1893) 127 sqq. 140.

significationem eadem ratione explicamus. Eburneae erutae sunt Camiri quoque, in Rhodi oppido¹.

Sequuntur vasa apud Dipylon reperta, in quibus mortuorum πρόθεσις atque ἐνθορά depicta sunt: nudae praeficæ ad lectum funebrem lamentantur aut exequias prosequuntur².

Quae imagines praecipue vasorum controversias pepererunt. Multi enim viri docti mulierum in re funebri nuditatem rerum naturae respondere negabant. Sunt autem qui ex orientalium gentium auctoritate derivatam esse doceant, ut Helbig *Homer. Epos*³ 37 ad Phoenicum Astartae simulacrum referre eam studebat; Kroker *Archäol. Jahrb.* I (1886) 105 ab Aegyptiis ortam esse dixit. Alii vero a rudibus artificum simplicium atque imperitorum depingendi artis principiis eam deducunt⁴.

Quas interpretandi rationes suo iure refutavit Dümmler⁴ et mulierum lugentium nuditatem ad rem sacram pertinere demonstravit, cui opinioni assensi sunt Weinhold⁵, qui morem in luctu vestes deponendi aliarum gentium exemplis illustravit (cf. Iesaia 32, 11; Micha 1, 8), et E. Samter⁶, qui nuper de lugendi ritibus fusius disseruit.

Nuditatem autem mulierum, quarum idola viro defuncto addebat, inde explicare possumus, quod concubinarum loco fungerentur. Quae simulacula pro mulieribus ipsis, quae mortuum primo sequebantur, deposita et mansuefacta barbaria substituta esse concludi licet⁷. Quem morem induxerunt ti-

¹ Perrot *Bull. corr. hell.* XIX (1895) 286; cf. Dümmler *Archäol. Jahrb.* VI (1891) 269; *Kl. Schr.* III 221; P. W. I 2778; Müller *Nacktheit* 77.

² *Mon. dell' Inst.* IX 39, 3; *Archäol. Jahrb.* XIV (1899) 201; Poulsen *Dipylongräber u. Dipylonvasen* 123; *Archäol. Anz.* XIII (1898) 131 n. 6; *Mon. dell' Inst.* IX 39, 1; Helbig *Homer. Epos*² 1887, 37; Müller *Nacktheit* 77 sqq.

³ Furtwängler *Arch. Ztg.* 1885, 136; *Berlin. philol. Wochenschrift* 1888, 457; Mau, P. W. III 336; nuper denique eam quaestionem tractavit F. Poulsen *Zur Typenbildung in der archaischen Plastik*, *Archäol. Jahrb.* XXI (1906) 177; cf. Müller *Nackth.* 79 sqq.

⁴ *Philol. N. F.* VII (1894) 213 = *Kl. Schr.* II 416.

⁵ *Gesch. heidn. Ritus* 17.

⁶ Zu röm. Bestattungsbräuchen, *Festschr. f. O. Hirschfeld*, Berl. 1900, 253; cf. Müller *Nackth.* 81.

⁷ Tylor *Anfänge der Cultur* I 466 sqq.; L. Bloch *Alkestisstudien*, *Neue Jahrb.* VII (1901) 45 sqq.; cf. Pompon. *Mela* II 2, 10; Procop. b. G. II 14;

mentes, ne mortui anima, si cum aliis tum amoris deliciis egeret, extra sepulcrum vagata homines vexaret. Quod optime illustratur statua Cypria, quae in sepulcro reperta nunc in Museo Bonnensi servatur. Mulieris nudae et nimia cunno excellentis effigies effecta est, iuxta quam phallum esse positum videmus¹. Cuius rei memoria ea re conservata esse videtur, quod mulieres nudae funeris exequias prosequabantur, ut ex vasorum picturis intellegimus; cf. Mueller l. c. p. 81 sqq. Denique eius consuetudinis testem habemus Pausaniam, qui in Augae tumulo Pergameno mulieris statuam investitam possum esse affirmat. Paus. VIII 4, 9: *Καὶ νῦν ἔστι μὲν Αἴγυς μνῆμα ἐν Περγάμῳ τῇ ὑπὲρ τοῦ Καιζούν, γῆς χῶμα λίθου περιεχόμενον ψηρπῖδι, ἔστι δὲ ἐν τῷ μνήματι ἐπιθῆμα χαλκοῦ πεποιημένον γυνὴ γυμνή².*

Deinde qui mente divina impleti sunt, nudi incedunt³. Praecipue vates, qui a numine invasi atque possessi futura prospiciebant⁴ et quorum animus divinatione *ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore*, omnia vestium et corporis impedimenta removere solebant⁵, ne vinculo vel minimo

Landau *Hölle u. Fegfeuer*, Heidelberg 1909, 211 sqq., 215; Schrader *Totenhochzeit* 34.

¹ A. Körte *Athen. Mitt.* XXIV (1899) 7 sqq.; Dieterich *Mutter Erde* 105. Ad Veneris porro gaudia spectant phalli in tumulo fixi et Priapi aedicula ad bustum aedificata et quod interdum mortuus ipse pene arrecto in sepulcrorum monumentis effingitur. Körte *Athen. Mitt.* XXIV (1899) 7 sqq.; A. Michaelis *Archäol. epigr. Mitt.* I (1877) 94; Preller-Jordan *Röm. Mythol.* I 450 sq.; W. Altmann *Die röm. Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin 1905, 273 sq. Itaque Veneris et Cupidinis simulacula in sepulcris collocata sunt (v. Mommsen I. N. n. 4218). In lapide litterae insculptae sunt *Dis manibus* et *imago extusa praesentat Venerem nudam cum Cupidine iacentem*. In Etruscorum sepulcris denique parietes imaginibus obscoenis pictae sunt, ut eo modo mortuorum animi delectarentur, Michaelis *Arch. ep. Mitt.* I (1877) 94.

² Sittl *Gebärden* 70 sq.

³ Saulus rex spiritu divino inflatus vestibus abieictis vaticinabatur. Sam. I 19, 24. Item Iesaias, cuius ex ore deus loquitur, vestimenta atque calceos solvit. Iesaias 20, 2.

⁴ Cic. de div. I 113; cf. Aristotelem apud Sext. adv. math. IX 20, 21; Eth. Eudem. 1248 a 40; 1225 a 28; v. E. Rohde *Psyche* II 60 sqq.; E. Bethe, Rh. M. LXII (1907) 467 sqq.; J. Tambornino, *De antiquorum daemonismo (Rel.gesch. Vers. u. Vorarb.* VII 3) Gießen 1909, 93.

⁵ Nescio an ea de causa cives curiosi uxoris imprudentia Hermotimum,

deorum operationem, qua regebantur, vincirent. Quam ob rem Cassandra in permultis Iliupersis simulacris nudo corpore facta est, quam rem vaticinationis munere explanari conclusit F. Dümmler, Philol. LIII 208 = *Kl. Schr.* II 409; Müller l. c. p. 148 sqq.

Ut autem vates, ita etiam sacra insania correpti¹ numinis participes esse putabantur. Itaque ἴεραὶ μανίᾳ qui capti erant, vinculorum impatientes nudo corpore describuntur. Proeti filiae Veneris ira insanentes nudae discurrunt. Aelian. var. hist. III 42: Ἐλέγη καὶ Κελαινὴ Προίτον θυγατέρες. μαχλὸν δὲ αὐτὰς ἡ τῆς Κύπρου βασιλὶς εἰργάσατο, ἐπὶ μέρους δὲ τῆς Πελοποννήσου ἔδραμόν φασι γυμναὶ μαινόμεναι, ἐξεφοίησαν δὲ καὶ ἐς ἄλλας χώρας τῆς Ἑλλάδος, παράφοροι ὑπὸ τῆς νόσου². Maenades nudo corpore aut pedibus et crinibus solutis orgia celebrabant. Persaepe in vasorum picturis nudae depictae sunt³. Rapp in Roscheri *Lex. myth.* II 2257; Müller p. 152. 167; W. Helbig *Untersuchungen über campan. Wandmalerei*, Lpzg. 1873, 265.

Denique mos militum nudo corpore in proelium eundi a rebus sacris ortus esse videtur, cum sub ea re devotio quae-dam intelligatur, quamquam etiam ex audaciae et virtutis iactatione eius originem trahere licet⁴; v. Müller *Nacktheit* 8. Gallorum eam consuetudinem testantur Liv. XXII 46, 6: *Galli super umbilicum erant nudi*; Liv. XXVIII 21, 9: *Detegebat vulnera eorum, quod nudi pugnabant, et quae nunquam nisi in pugna nudantur (Galli)*. Liv. XXVIII 46, 3; Gellius X 13, 7; Polyb. II 28, 8; II 29, 7; Plut. Crassus 25; item de Germanis Tacitus Germ. 43; cf. L. Weniger *Arch. Rel. Wiss.* IX (1906) 203; Tac. hist. II 22; Germ. 6; v. etiam Caes. b. G. IV 1, 10; VI 21, 5.

Apud Graecos Isidas in rerum discrimine nudus, athletarum

cuius anima extra corpus vagari solita erat, χαμαὶ κείμενον γυμνόν viderint (v. Frazer *Rameau d'or* I 198), Apollon. hist. mir. 3.

¹ Rohde *Psyche* II 4. 46 sqq.; Tambornino, De antiquorum daemonismo 93.

² Rapp in Roscheri *Lex. myth.* III 3005.

³ Apud Lucam VIII 26 Iesu ἀπήντησεν ἀνήρ τις ἐκ τῆς πόλεως ἔχων δαιμόνια, καὶ χρόνῳ ἵστατο οὐκ ἐνεδίσατο ἱμάτιον καὶ ἐν οἰκίᾳ οὐκ ἔμενεν, ἀλλὰ ἐν τοῖς μνήμασιν.

⁴ De bello velut re sacra egit Schwally *Semit. Kriegsaltertümer* 46. 59 sq.

habitum imitans, hostium acies irrupisse et visu mirabili et fortitudine decertavisse dicitur. Plut. Ages. 34: (*Ισίδας*) . . . γυμνὸς δὲ καὶ ὄπλων τῶν σκεπόντων καὶ ἴματια, λίπα χρισάμενος τὸ σώμα καὶ τῇ μὲν ἔχων χειρὶ λόγχην, τῇ δὲ ξίφος ἐξήλατο τῆς οἰκίας καὶ διὰ μέσων τῶν μαχομένων ὀσάμενος ἐν τοῖς πολεμίοις ἀνεστρέψετο παῖων τὸν προστυχόντα καὶ καταβάλλων. De eius simili monstroso miraculo narrat Ammian. Marc. XXXI 16, 6.

Aliarum gentium exempla attulit F. Dümmler, Philol. N. F. VII (1894) 204 = *Kl. Schr.* II 405.

Sed haec hactenus. Praeter ea quae attuli nuditatis sacrae exempla multis in rebus nuditas, cum homines ad cultiorem vitae usum transducerentur, plerumque pedum tenus denudatione conservata est¹. Qua de causa iam quaestio erit, quibus in rebus pedum nuditatis vestigia indagare possimus.

Ac primum quidem ad loca sacra nudis pedibus accedere praescriptum erat Pythagoreorum symbolis. Θύειν χρὴ ἀνυπόδηπον καὶ πρὸς τὰ ιερὰ προσιέναι. Aristot. ap. Iambl. vit. Pyth. 85, ibidem 105; Boehm, De symb. Pyth. 9 sq.

Quod interdictum, qua ex opinione ortum sit, facile docemur Servii ad Verg. Aen. IV 518 scholiis: *In sacris nihil solet esse religatum.*

Cum autem antiqui, ut omnes fere gentes in cultae, sub nodis et implicationibus vim actiones et sacras et profanas impeditent intellegenter, facile fieri potuit, ut homines superstitioni soleas quoque, quas „vinculis scorteis varie inter se colligatis ac nodatis ad pedem applicari solitas esse“ constat, quasque prorsus vincula veteres appellabant, infausti ominis ideoque a templis removeri religiosum esse putarent². Iambl. Protr. XXI 109, 28 Pist.: *Ἐτερον δὲ (σημαίνει) τὸ δεῖν δεσμῶν χωρὶς καὶ εὖλυτον ὕντα τὴν θεραπείαν καὶ γνῶσιν τῶν θεῶν ποιεῖσθαι. ταῦτα δ' οὐκ ἐπὶ τοῦ σώματος μόνου παραγγέλλει τὸ σύμβολον διαπράττεοθαι, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν τῆς ψυχῆς ἐνεργειῶν κτλ.* Quae opinio vel eo affirmatur, quod saepe una cum calceos exuendi religione nodos praecipue crinum solvere iubetur, quem morem infra fusius explicabimus; v. Böhm, De symb. l. s.

¹ Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 3 sqq.; Wächter *Reinheitsvorschriften* 24 adnot. 2. ² Wächter l. c. p. 23 sqq.

Neque Graecorum Pythagorei soli nudis pedibus templaque loca sacra adire consueverant, sed solearum deponendarum religionem in quibusdam templis observatam esse ex legibus sacrissimis, quae ad nostram aetatem pervenerunt, videmus, ut ἱεροὶ νόμοι Ialysiorum (Dittenberger, *Syll. Inscr. Graec.* II 560): Οὐκ δύσιν εἰσίμενοι οὐδὲ εἰσφέρειν εἰς τὸ ἱερὸν καὶ τὸ τέμενος τὰς Ἀλεπτρωνάς· μὴ εἰσίτω ἵππος, ὄνος, ἵμυονος, γῆνος μηδὲ ἄλλο λόφουρον μηθέν, μηδὲ εἰσαγέτω εἰς τὸ τέμενος μηθεὶς τούτων μηθέν, μηδὲ ὑποδήματα ἐσφερέτω μηδὲ ὕειον μηθέν, et Lycosurae (SIG II 939 = *Ephem. archaeol.* 1898, 249): Μή ἔξεστω παρέργην ἔχοντας ἐν τὸ ἱερὸν τὰς Δεσποτίνας μὴ χρυσία ὅσα μὴ ἐν ἀνάθεμα μηδὲ πορφύρεον είμασισμὸν μηδὲ Ἀνθινον μηδὲ μέλανα, μηδὲ ὑποδήματα μηδὲ δακτύλιον. εἰ δὲ ἂν τις παρένθῃ ἔχων τι τῶν ἀ στάλα πωλεῖει, ἀναθέτω ἐν τὸ ἱερόν. μηδὲ τὰς τρίχας ἀμπεπλεγμένας μηδὲ κεκαλυμμένος. *Lex Eresiorum*¹: Μή εἰστείχῃ δὲ μηδὲ γάλλοις μηδὲ γυναικες γαλλάζῃ ἐν τῷ τεμένει. μὴ εἰσφέρῃ δὲ μηδὲ ὅπλα πολεμιστήρια μηδὲ θνασίδιον. μηδὲ εἰς τὸν ναῦον εἰσφέρῃ σίδαρον μηδὲ χάλκον πλὰν νομίσματος μηδὲ ὑπόδεσιν μηδὲ ἄλλο δέρμα μηδέν. μὴ εἰστείχειν δὲ μηδὲ γυναῖκα εἰς τὸν ναῦον πλὰν τὰς ἱερέας καὶ τὰς προφήτιδος.

Pedum autem nuditati in templis religiosae postea praeter nodorum evitationem aliam adscripserunt significationem, scorteorum impuritatem. Qua lege prohibebant, ne deorum fana morticinis, quod Graeci θνησίδια vocant, polluerentur².

¹ P. Kretschmer *Lesb. Inscr., Jahresh. des österr. archäol. Inst.*, V (Wien 1902) 139sqq.; L. Ziehen, *Leges Graecorum sacrae e titulis collectae* II 1. Lpzg. 1906, 117.

² Vide Kretschmer *Oesterr. Jahresh.* V 140; cf. *Arch. Rel. Wiss.* X 402; XII 449; Oldenberg *Religion des Veda*, Berl. 1894, 417; Hillebrandt *Ved. Opfer u. Zauber*, Straßbg. 1894, 183; Hermann-Stark *Gottesdienstl. Altert.* 43 adnot. 12; Hesiod op. 735; Can. Hippol. 75, p. 82 (Achelis); Serv. Verg. Aen. XI 143: *Flaminicae Diali non licebat neque calceos neque soleas morticinas habere*; Serv. plen. Verg. Aen. IV 518; cf. Festus 161. Quod ut evitaret, <Apollonius> Pythagoras ἐποδημα βυθον ἐπιέξετο, Philostr. Ap. I 308. Sacerdotes interdum soleis ex alia materia consutis uti debent, Appian civ. IV 11; Mart. Cap. II 115; Aristides or. sacr. I 287; v. Lobeck, *Aglaophamus* I 244sqq.; Varro I. I. VII 81: *In aliquot sacris ac sacellis scriptum habemus: 'ne quod scorteum adhibeatur' ideo ne morticinum quid adsit*; cf. P. Sartori *Der Schuh im Volksglauben*, *Ztschr. des Ver. f. Volkskunde* IV (1894) 178sq.; Wächter *Reinheitsvorschriften* 57sq. 55.

Andaniae lege sacra (v. 21) μηδὲ ὑποδήματα εἰ μὴ πῖλινα ἡ δερμάτινα ἱερόθυντα¹ in templo inducere fas est². Eadem de causa Carmentae sacellum scorteis indutis adire non licuit, Ov. fast. I 629:

scorteia non illi fas est inferre sacello,
ne violent puros exanimata focos.

Fasti Praenestini (CIL² I 231) 308: *Partus curat* (scil. *Carmenta*) *omniaque futura ob quam causam in aede eius cavetur ab scorteis omnique omni morticino.*

Calceos exuendi moris mentio fit apud Non. Marc. 478, 12 M.: *Excalceatur pro excalceat. Varro Pseudulo Apolline* (Sat. Men. frgm. 439 Buecheler) περὶ θεῶν διαγνώσεως ‘quod in eius dei templo calceati introeunt; nam in oppido quae est aedes Apollinis, et quae ibi ad Herculis, ut introeat, nemo se excalciatur’.

In Diana Cretensis templum nemo nisi nudis pedibus introire debebat, Solinus XI 8: *Cretes Dianam religiosissime venerantur, Britomartem gentiliter nominantes, quod sermone nostro sonat virginem dulcem. Aedem numinis praeterquam nudus vestigia nullus licito ingreditur.*

Deli templum Minervae Iovisque sacrum erat, quod soleis tantum depositis ingredi licebat. Παραμένει τὸ εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς τοῦ Κυνθίου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Κυνθί[ας χε]ρσὶν καὶ ψυχῇ καθαρῷ ξυντας ἐσθῆτα λευκὴν ἀντὶ ποδέτους, Ziehen, Leges sacrae n. 91 v. 9sqq. p. 259; Delphis in Apollinis templo θέμις γνάλων ὑπερβῆται λευκῆ ποδὶ θρίγουν, Eurip. Ion 220; Schömann-Lipsius Griech. Altert.² II 231 adn. 1.

Virgines a Locris quotannis ad vitium Cassandrae ab Aiace vi stupratae expiandum Troiam missae aedem Minervae nudis pedibus verrere debebant. Callim. frgm. 13 a = Tzetzes ad Lycophron. 1141: *Εἰ δέ τινες ἐνφύοιεν ἀνελθοῦσαι λάθρᾳ. εἰς τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἱερόν, τὸ λοιπὸν αὐταις ἴέρειαι ἐγένοντο· ἔσαιρον γὰρ αὐτὸς καὶ ἔρραινον. τῇ δὲ θεῷ οὐ προσίρχοντο οὔτε τοῦ ἱεροῦ ἐξήρχοντο, εἰ μὴ νύκτωρ. ἥσαν δὲ κεναριμέναι, μονοχίτωνες καὶ ἀνυ-*

¹ V. Kretschmer l. c.; cf. Aristoph. av. 1265; Fest. p. 161.

² Cf. H. Sauppe *Die Neugestaltung der Mysterien von Andania in Messeniens im I. Jhd. v. Chr., Abh. der Gött. Ges. der Wissensch.* VIII (1859) 217—274.

πόδητοι. Plut. de ser. num. vind. 12 Moral. 557D: Καὶ μὴν οὐ πολὺς χρόνος, ἀφ' οὗ Λοχοὶ πέμποντες εἰς Τροίαν πέπαυνται τὰς παρθένους,

αἱ καὶ ἀναμπέχοντο γυμνοῖς ποσὶ ήύτε δοῦλαι
ἡσῆαι σαίρεσον Ἀθηναῖς περὶ βωμὸν
νόσφρι κρητέμνοιο, καὶ εἰ βαρὺ γῆρας ἐκάνοι
διὰ τὴν Ἀίαντος ἀκολασίαν¹.

Isidi apud Aegyptios mulieres serviebant nudis pedibus. Aelian n. a. X 23: Ἐν τῇ Κόπτῳ τὴν Ἰσιν σέβονσιν Αἰγύπτιοι ταῖς τε ἄλλαις ἱερονοργίαις καὶ μέντοι καὶ τῇ παρὰ τῶν πενθοῦσῶν ἢ τοὺς ἄνδρας τοὺς σφετέρους ἢ τοὺς παῖδας ἢ τοὺς ἀδελφοὺς λατρείᾳ τε καὶ θεραπείᾳ . . . ἀλλὰ αἱ γε πενθοῦσαι παρὰ τῇ θεῷ καὶ καμαὶ καθεύδονσαι καὶ ἀνυπόδητοι βαδίζουσαι . . . ἀπαθεῖς διαμένουσι.

Mos nudis pedibus deorum fana intrandi non modo Romanorum Graecorumque proprius erat, sed etiam apud alias gentes invenitur, velut apud Iudeos calceos locis sacris exuere religiosum erat (Exodus 3, 5; Iosua 5, 15; Act. VII 33)² et Muhamedani vel hodie eum morem observant. Weinhold l. c. p. 5.

Deinde nuditatem ad pedes solos pertinuisse intellegimus in sacris divinis peragendis. Pythagoreorum symbolis iubetur θύειν χρὶ ἀνυπόδητον. Aristot. apud Iambl. v. P. 85; ibidem 105: Ἀνυπόδητος θῦε καὶ προσκύνει. Protr. 21; v. Boehm l. c. Quem morem commemorat Sil. Ital. Pun. III 26:

Discinctis mos tura dare atque lege parentum
Sacrificam lato vestem distinguere clavo.
Pes nudus tonsaeque comae castumque cubile
Irrestincta focis servant altaria flammae.

Quae consuetudo nudis pedibus sacrificandi ne Cimbrorum quidem a ritibus sacrī alienus fuisse videtur; sacerdotes enim, quae viros in bella consequi solebant, nudis pedibus ad aram

¹ Fleischer in Roscheri *Lex. myth.* I 138; Vürtheim, De Aiakis origine, cultu, patria, Leiden 1907, 105 sqq. Callimachi testimonio facile perspici posse videtur, qua ratione nuditas sacra exulta sit.

² Sartori *Ztschr. d. Ver. f. Volkskunde* IV (1894) 178; Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 4 sqq.; Wetzer u. Welte *Kirchenlexikon* VII 761. Rectissime de eo more iudicavit K. Marti *Gesch. der israelit. Religion*⁴, Straßb. 1907, 38.

stantes, captivos hostes occidebant eorumque ex sanguine vaticinabantur. Strabo VII 2. 3: Προμάντεις παρηκολούθουν ἴρειαι, πολιότριχες, λευχείμονες, καρπασίνας ἐφαπτίδας ἐπιπεπορημέναι, ζῶσμα χαλκοῦν ἔχονται, γυμνόποδες. τοῖς οὖν αἰχμαλώτοις διὰ τοῦ στρατοπέδου συνήντων ξιφήρεις. καταστέψασαι δ' αὐτοὺς ἥγον ἐπὶ κρατῆρα χαλκοῦν, ὅσον ἀμφορέων εἴκοσι. εἶχον δὲ ἀναβάθμαν, ἵν τοις ἀναβασσα ὑπεροπτεῖς τοῦ λέβητος ἐλαιμοτόμει ἔκαστον μετεῳοσθέντα. ἐκ δὲ τοῦ προχεομένου ἄμματος εἰς τὸν κρατῆρα μαντείαν τινὰ ἐποιοῦντο. Sed earum mulierum nuditas facile e vaticinationis quoque munere manare potuit¹.

In Lemuriis pater familias ut mortuorum animas fabarum sacrificio placaret Ov. fast. V 429:

Nox ubi iam media est, somnosque silentia praebent . . .
 ille memor veteris ritus timidusque deorum
 surgit, habent gemini vincula nulla pedes,
 signaque dat digitis medio cum pollice iunctis,
 occurrat tacito ne levis umbra sibi . . .

(442) et rogat, ut tectis exeat umbra suis².

Thorax, quo statua Augusti ad Primam Portam inventa ornata est, imperatorem ostendit pedibus nudatum. Simili modo in sculptura Ravennae reperta, qua sacrificii caerimonia effecta est³, Agrippa nudis pedibus effectus est. De nuditate, quam ad rem divinam pertinere censem, A. Dietrichius⁴ rectissime iudicavit. Eodem modo in columna centenaria Divorum Marci et Faustinae imperator victor sacrum facit nudis pedibus⁵.

In votis nuncupandis deinde antiqui interdum nudis pedi-

¹ Cf. Grimm *Deutsche Mythologie*⁴ I 45. 79; P. Herrmann *Deutsche Mythologie*, Lpzg. 1898, 422.

² J. G. Frazer *Le rameau d'or*, tom. II (1908) 335; Landau *Hölle u. Fegefeuer* 221; J. E. Harrison *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge 1908, 35.

³ Conze *Die Familie des Augustus, ein Relief aus St. Vitale zu Ravenna*, Halle 1867, 11 sqq. ⁴ Mutter Erde, Lpz. 1905, 81 adn. 2.

⁵ Reinach *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains*, Paris 1909, I 317. Plura de altero calceo exuto praebet Amelung, *Atti d. Pontif. Accad.* 1907, 115, quem locum suppeditavit Gu. Kroll, qui huius operis suscipiendo mihi auctor fuit.

bus, ne vinculorum vi impediente prohiberentur, deorum auxilium exorabant. Verg. Aen. IV 518 Dido:

Ipsa mola manibusque piis altaria iuxta
unum exuta pedem vinclis in veste recincta
testatur moritura deos et conscientia fati
sidera.

Compluribus porro in anaglyphis figurae factae sunt orantium unum modo pedem calceo indutorum; v. Deuticke adnot. ad Verg. Aen. IV 518. Quod uno tantum pede nudi sunt, perspicuum esse videatur, ei nuditati alium quoque sensum subesse, ut terrae contactu vires sibi parent arcanas. Sed alio loco de ea re agemus¹.

Deinde etiam incubantium nuditatem postea attenuatam esse cognoscimus. Aesculapii Pergameni oraculum adituri nudis pedibus εἰς τὸ μέγα ἐνοιμητήριον intrabant:

Εἰς τὸ μέγα ἐνοιμητήριον δὲ ἐγκοιμησόμενος
... οὐρανοῖς λευκοῖς ἀγνοῖς ἐλάσσας ἔργεσιν ἐστεμμένος
μήτε δακτύλιον μήτε ζώρην μῆτε
... ἀνυπόδηποτε...²

Pedum porro nuditas in mysteriorum lustrationibus religiosa esse putabatur. Quae caerimonia perbene illustratur vasculo, quod E. Lovatelli *Bull. della comm. archeol. commun. di Roma* VII (1897) n. 5 tab. 1—5 publici iuris fecit, in quo mystam piaculum porci facientem videmus nudis pedibus (tab. 2, 1; 4, 9)³. In capitibus quoque velandi caerimonia mystam pedibus nudum fuisse demonstratur vasis imagine apud Lovatelli l. s. tab. 1 depicta⁴. Soleas Strepsiades quoque depositum apud Aristoph. nub. 719: Φρονδὴ ψυχὴ, φρονδὴ ἐμβάσ, v. 858: Τὰς δὲ ἐμβάσας ποι τέτροφας, ὕπνότε σύ; Item legibus sacris, quas inscriptio Andaniae inventa praebet, praescriptum est v. 14 p. 229 Sauppe: Εἴματισμοῦ· οἱ τελούμενοι τὰ μυστήρια

¹ De ea re acturus est E. Penquitt in dissertatione, quae inscribitur 'De Didonis Vergilianae exitu' quaque Regimonti propediem edetur.

² M. Fränkel *Die Inschriften von Pergamon*, Berlin 1895 n. 264; editorem ἀνυπόδηποτε recte e lapidis fragmentis (‘—^—^HT—’) legisse puto.

³ Anrich *Das antike Mysterienw.* 203.

⁴ Anrich l. s.; de Jong *Die antiken Mysterien in religionsgesch. ethnolog. u. psychol. Beleuchtung*, Leiden 1909, 161.

ἀνυπόδετοι ἔστωσαν καὶ ἔχόντω τὸν εἵματισμὸν λευκόν, αἱ δὲ γυναικες μὴ διαφανῆ, μηδὲ τὰ σαμεῖα ἐν τοῖς εἵματίοις πλατύτερα ἡμιδακτυλίου¹.

Sequuntur pompae sacrae, quas antiqui nudis pedibus ducebant².

Romae temporibus aridissimis, cum solis aestu fruges torrii viderentur, calamitatis fructuum avertendae causa rogatio decreta est, quam Aquaelicum (Fest ep. p. 2) aut Aquilicium (Tert. apol. c. 44) vocabant. Supplicationes habitae sunt nudis pedibus et veste lugubri, quam ob causam etiam Nudipedalia appellabantur³. Tert. apol. c. 40: *Denique cum ab imbribus aestiva hiberna suspendunt et annus in cura est, vos quidem, quotidie pasti statimque pransuri, balneis et cauponis et lupanaribus operati, aquilini Iovi immolatis, nudipedalia populo nuntiatis, coelum apud Capitolium quaeritis, nubila de laquearibus exspectatis, aversi ab ipso deo et caelo.* Tert. de ieun. 16 I 877 Oehl.: *Cum stupet caelum et aret annus, nudipedalia denuntiantur, magistratus purpura ponunt, fasces retro avertunt, precem indigitant, hostiam instaurant. Apud quasdam vero colonias praeterea annuo ritu saccis velati et cinere conspersi idolis suis invidiam supplicem obiciunt, balnea et tabernacula in nonam usque cluduntur*⁴. De nudipedalibus apud Campanos habitis loquitur Petronius c. 44: *Ante stolatae ibant nudis pedibus*⁵ *in clivum (Capitolinum Tert. apol. c. 40) passis capillis, mentibus puris et Iovem* (qui est tempestatum divinarum potens CIL VIII 2607) *aquam exorabant: itaque statim urceatim plovebat.* V. Friedländeri

¹ Anrich *Mysterienw.* 203 adnot. 3; M. P. Nilsson *Griech. Feste*, Lpzg. 1906, 345; Ziehen, *Leges sacrae* n. 58 v. 15 sqq.

² Cf. Sueton. Aug. 100, 4: *Reliquias (scil. Augusti) legerunt primores equestris ordinis tunicati et discincti pedibusque nudis ac Mausoleo condiderunt.* Wächter I. c. p. 24.

³ Wissowa, P. W. II 310; *Rel. u. Kult. der Römer* 106; Marquardt *Staatsverwaltung*³ III 261 sqq.

⁴ Eandem consuetudinem nudis pedibus res sacras obeundi apud alias gentes observabat A. Dieterich *Sommertag, Arch. Rel. Wiss.* VIII (1905) *Beifelt* 114.

⁵ Quem morem nudis pedibus deorum auxilium imprecandi „ad vetustissimam illam opinionem animalium corio precationis vim magicam frangi“ mea quidem sententia haud iure refert G. Appel, *De Rom. precatione* 203.

adnotationem ad hunc locum 241. Vestalibus Romae celebratis matronas nudis pedibus ad Vestae aedem, ut numen rebus domesticis faveret, adisse atque deae immolasse tradit Ov. fast. VI 395:

Forte revertabar festis Vestalibus illa,
qua nova Romano nunc via iuncta foro est.
huc pede matronam vidi descendere nudo
obstipui tacitus sustinuique gradum¹.

Cum Galli iam moenibus urbis appropinquant, *virgines simul ex sacerdotio Vestae nudo pede sacra fugientia comitantur* (Flor. I 13).

Alexandriae in calathi pompa currum, quo calathus vehebatur, virgines nudis pedibus sequi fas erat. Callim. hymn. in Cer. VI 124 sqq.:

‘Ως δ’ ἀπεδίλωτοι καὶ ἀνάμπυκες ἀστυ πατεῦμες,
ώς πόδας, ώς κεφαλὰς παναπηρέας ἔξομες αἰεῖ·
ώς δ’ αἱ λικνοφόροι χρυσῷ πλέα λίνα φέροντι,
ώς ἄμες τὸν χρυσὸν ἀφειδέα πασαίμεσθα².

In feriis quae Magnae Matri mense Martio a Romanis celebrabantur, primus dies, quem diem Sanguinis vocabant, luctui datus erat, alteram partem laetitia egerunt, denique dies festivi lavatione³ ad Almonem fluvium peracta finiebantur, qua occasione Cybelae deae effigiem nudis pedibus ad fluvium portabant. Prudentius Peristeph. X 154 sqq.:

Nudare plantas ante carpentum scio
proceres togatos matris Ideae sacris.
Lapis nigellus evehendus essedo
muliebris oris clausus argento sedet;
quem dum ad lavacrum praeēundo ducitis,
pedes remotis atterentes calceis
Almonis usque pervenitis rivulum⁴.

¹ Wissowa *Rel. u. Kult. d. Römer* 142; Preller-Jordan *Röm. Myth.* II 168; E. Aust *Die Religion der Römer*, Münster i. W. 1899, 177 sq.

² M. P. Nilsson *Griech. Feste* 351; Gruppe *Griech. Myth.* 912.

³ De ea lavatione velut ad pluviam impetrandam facta, id quod vernacula lingua *Regenzauber* vocamus, iudicavit W. Mannhardt *Antike Wald-u. Feldkulte*, Berl. 1877, 291 sq.

⁴ Cumont P. W. II 2250; H. Hepding *Attis, seine Mythen und sein*

Adiungam Iudeorum morem, qui nonnullis diebus festis nudis pedibus ambulabant; cf. Iuv. VI 159: *Observant ubi festa mero pede sabbata reges.* Ad hoc dicit scholion, quod Cornuto tribuitur (ed. Hoehler, Philol. 53, 1894, 512) Carolingi aetate conscriptum: *Mero pede: ideo quia festa die Saturni Iudaei ultra mille passus non progrediebantur longius de hospitio.* ‘mero’ autem nudo, quia merum purum est, non mixtum. Conferas etiam, quae Friedlaender ad hunc locum adnotavit.

Deinde ad nuditatem in rebus funebribus usitatam pertinere, quod in Hateriorum monumento in collocationis simulacro ad lectum funebrem tres mulieres adsidentes effectae sunt, tunica recincta, capillis solutis, pedibus nudis, edocuit E. Samter *Festschr. für O. Hirschfeld*, Berl. 1900, 251¹.

Qua ex origine nescio an lugentium habitum ducere liceat. Velut mulieres lugentes calceis non utuntur. Aphrodite Adonin queritur Bion I 20: *Λυσαμένα πλοκαμίδας ἀνὰ δρυμῶς ἀλάηται πενθαλέα τήπλεκτος ἀσάνδαλος* (v. Rapp in Roscheri *Lex. myth.* III 3009). Autonoe Actaeona lacrimatur Nonn. Dionys. V 374:

Φιλοστόργῳ δὲ μενοινῇ
νῆλιπος ἀνρήδεμνος ἱμάσσετο πένθεῃ μήτηρ
καὶ πλοκάμους ἐδάιξεν, ὅλον δ' ἔρρηξε χιτῶνα,
πενθαλέοις δ' ὀνύχεσσιν ἔὰς ἔχάραξε παρεὰς
αἷματι φοινίξασα, κατὰ στέροιο δὲ γυμνοῦ
παιδοκόμων ἐρύθηνε φερέσβιον ἄντυγα μαζῶν
μητσαμένη τοκετοῖο· φιλοθρήνου δὲ προσώπου
δάκρυσιν ἀενάοισιν ἐλούσατο φάρεα νύμφη.

Stat. Theb. IX 572:

Tristibus interea somnum turbata figuris
torva sagittiferi mater Tegeatis ephebi,
crine dato passim plantisque e more solutis
ante diem gelidas ibat Ladonis ad undas
purgatura malum fluvio vivente soporem².

Kult (*Rel.gesch. Vers. u. Vorarb.* I) Gießen 1909, 174; Rapp in Roscheri *Lex. myth.* II 1669.

¹ Vide Baumeister *Denkmäler* I 239; Daremburg-Saglio II fig. 3360; Helbig *Führer*² I n. 691; Sittl *Gebärden* 69.

² Gruppe *Griech. Myth.* 912 adn. 7.

Pectora denudantur¹, quod tamen etiam plangendi causa fieri potuit. Petron. sat. 111: *Matrona quaedam Ephesi . . . cum virum extulisset, non contenta vulgari more funus passis prosequi crinibus aut nudatum pectus in conspectu frequentiae plangere . . .*²; Ov. met. XIII 687:

Ante urbem exequiae tumulique ignesque pyraeque effusaeque comas et apertae pectora matres significant luctum.

Ov. fast. IV 454:

Et feriunt maesta pectora nuda manu.

Theocr. XV 134:

Αύσασαι δὲ κόμαν καὶ ἐπὶ σφυρὰ κόλπον ἀνεῖσαι στήθεσι φαινομένοις λιγνρᾶς ἀρξεύμεθ' ἀοιδᾶς.

cf. Ov. met. III 480; Catull. 64, 62.

Qua pectorum nudatione matres praecipue atque nutrices in precationibus atque supplicationibus utuntur.

Hom. Il. XXII 79:

Μήτηρ δ' αὖθ' ἐτέρωθεν ὁδύρετο δάκρυ χέουσα, κόλπον ἀνιεμένη, ἐτέρηφι δὲ μαζὸν ἀνέσχεν· καὶ μιν δάκρυ χέουσ' ἔπεια πτερόεντα προσηύδα. Ἐπιορ, τέκνον ἔμόν, τάδε τ' αἰδεο καὶ μὲν ἐλέησον αὐτήγ, εἴ ποτέ σοι λαθικῆδεα μαζὸν ἐπέσχον.

Apud Senecam (Herc. Oet. 925) nutrix loquitur:

Per has aniles ecce te supplex comas
atque ubera ista paene materna obsecro.

Ov. met. X 391 sq.:

instat anus canosque suos et inania nudans
ubera per cunas alimentaque prima precatur.

Polyb. XV 31, 13: *Ἡ δ' Ἀγαθόκλεια καὶ τὸς μαστούς (προτετρασα), οἷς ἔρη θρέψαι τὸν βασιλέα, δεῖσθαι τῶν Μακεδόνων.*

¹ Cf. Müller I. c. p. 42.

² In pompa, quae apud Maltese acta est, nudis pedibus et pectoribus denudatis luctum significabant; cf. R. Wünsch *Das Frühlingsfest der Insel Malta*, Leipzig 1902, 59.

Cf. Hieron. ep. 14, 2: *Licet sparso crine et scissis vestibus ubera quibus ter nutrieranat mater ostendat*; Charito III 55, 6¹.

Deinde in luctu vestes scinduntur; Iuv. X 261:

Ut primos edere planctus
Cassandra inciperet scissaque Polyxena palla.

XIII 130:

Et maiore domus gemitu, maiore tumultu
planguntur nummi quam funera. nemo dolorem
fingit in hoc casu, vestem diducere summam
contentus, vexare oculos umore coacto.

Aesch. Choeph. 25 sqq.:

*Λιοφθόροι δ' ἔφασματων
λακίδες ἔφλαδον ὑπ' ἄλγεσιν
πρόστεροι στολμοὶ πέπλων ἀγελάστοις
ξυμφοραῖς πεπληγμένων.*

Cf. Eur. Hec. 642 sqq.; Hel. 1089; Lucian. de luct. 12: *Kai πον καὶ ἐσθῆς καταρρίγνυται*; v. Ov. met. XI 680; XI 635; Phlegon mirab. I 59 (Keller): ‘Ως δὲ εἶδεν ἡ Χαριτὼ τηλικαῦτα σημεῖα, ἀναβοῶ, καὶ διαρρήξασα ἔαντης τά τε ἐνδύματα καὶ τὸ ἱμάτιον, ἀπό τε τῆς περιπλῆς δίψασα τὸ περούραλον, πεσοῦσά τε εἰς τὴν γῆν καὶ περικυθεῖσα τοῖς γνωσίουσιν, ἐξ ἀρχῆς ἐποίησε τὸ πένθος.

At lugentium habitum, etsi antiquissimi funeris rituum memoria subesse videtur, tamen magna ex parte a doloris vi atque impetu ducere licet, quo gentium inultarum atque simplicium mentes multo vehementius commoventur, ut facile amentia et furore captas esse putemus. Pectora denudabant saepe, ut ea ferire possent. Multum ad augendum luctum id quoque valebat, quod mortuo luctum maiorem demonstrare volebant.

A vatium deinde nuditate ducendum est, quod Dodonae Il. XVI 234:

*Ἄμφι δὲ Σελλοὶ
σοὶ ναίοντες ἐποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦνται,*

v. F. Dümmler Kl. Schr. II 213.

¹ Sittl *Gebärden* 173; Dümmler, Philol. N. F. VII 205 = Kl. Schr. II 409; Müller I. c. p. 75. De eodem more apud Arabes usitato refert Wellhausen *Skizzen u. Vorarb.* III 125 sqq.

Apud Cyprianum ep. 75, 10 refert Firmilianus quidam *de muliere, quae duris temporibus vatis partes susceperebat et tanta vi a daemone suo donata erat, ut cruda hieme nudis pedibus per asperas nives ire nec vexari in aliquo aut laedi illa discursione posset*; v. Tambornino, *De daemonismo* 94.

Item Maenades, quas nudo corpore plerumque fingi supra commemoravimus, pede quoque nudo depictae sunt; cf. Rapp in Roscheri *Lex. myth.* II 227, quod etiam litterarum testimoniis confirmatur. Eur. bacch. 665:

*Βάκχας ποτνιάδας εἰσιδών, αἱ τῆσδε γῆς
οἴστροισι λευκὸν κῶλον ἐξηκόντισαν.*

863: *ἄρ' ἐν παννυχίοις χοροῖς θήσω ποτὲ
λευκὸν πόδ' ἀναβαυχεύονσα.*

Eurip. Cycl. 69 sqq.:

*Ἴανχον ἴανχον φδὰν
μέλπω πρὸς τὰν Ἀφροδίταν,
ἐν θηρεύων πετόμαν
Βάκχας σὲν λευκόποσιν.*

Nonn. Dionys. XLVI 145:

*Ἄλλ' ὅτε χῶρον ἵπανεν, ὅθι δρύες, ἵκι χορεῖαι,
καὶ τελεταὶ Βρομίου θιασώδεες, ἵκι καὶ αὐτὴ
Βασσαρίδων ἀπέδιλος ἔην κεμαδοσσόος ἄγρη.*

Quem morem cum aliarum gentium opinionibus comparavit Weinhold *Gesch. heidn. Ritus* 6.

CAPVT ALTERVM

De nuditate superstitionis

Rebus sacris expeditis iam quaeramus, quomodo veteres nuditatis religionem observaverint in rebus ad superstitionem pertinentibus.

Ac primum quidem qui figuram corporis mutare volebat, vestes exuere debebat. Dei enim et daemones suo arbitrio formam quamlibet capere posse putabantur¹, praecipue aquarum numina propter eius elementi varietatem. Ita Achelous in Herculis, Scamander in Achillis certamine varia sub specie luctabantur. Thetis eo modo Pelei vires effugit (schol. Pind. Nem. III 61; Rohdii paradoxographi XXXIII: Παρ' Οὐρῆω Πρωτεὺς εἰς πάντα μετεμορφοῦτο, καθὰ Θέτις παρὰ Πινδάρω καὶ Νηρεὺς παρὰ Στησιχόρῳ καὶ Μήστρᾳ) et Proteus ita Menelai vincula vana reddidit (Od. IV 455 sqq.). Similiter visiones nocturnae, quarum formae et lineamenta tenebris diffluent atque evanescunt et nebularum varietatem accipiunt. Empusa transformationibus Dionysio pavorem iniciit (Aristoph. ran. 293 sqq.). Lunae vicissitudines ex ea opinione ortae sunt (Luc. philops. 42 καὶ τὴν Σελήνην κατέσπασε πολύμορφόν τι θέαμα καὶ ἀλλοτε ἀλλοῖόν τι φανταζόμενον· τὸ μὲν γὰρ πρῶτον γυναικείαν μορφὴν ἐπεδείνυτο. εἶτα βοῦς ἐγένετο πάγκαλος, εἶτα σκύλαξ ἐφαίνετο), lamiae², νῆρες (Stob. flor. V 22 μορφῶν

¹ Pradel Griech. u. süditalien. Gebete (Rel.gesch. Vers. u. Vorarb. III 3) Gießen 1907, 337 sq.

² Stoll in Roscheri Lex. myth. II 1819.

χαῖεπῶν ἀπατήματ' ἔχονσαι), Erinyes¹ (Iphig. Taur. 291 sqq.) faciem transformant.

Ut daemones, ita etiam homines mutationes efficere posse antiqui putabant, sed eam vim exercere non possunt, nisi rebus adhibitis magicis. Circe maga Ulixis socios commutavit in sues virga divina, Od. X 238; Athen. XI 17 p. 374 e. Quare magi praecipue transformationis potestatem ex antiquorum superstitione possidebant; cf. Plaut. Epid. 188: *Iam ego me convertam in hirundinem atque eorum exsugebo sanguinem.* Pap. Lugd. (Dieterich *Abraxas* 190, 11): *Πολέσδαι με γενέσθαι έν θύμασι (θύμασι pap., corr. Kroll) πάντων κτισμάτων λύκον, κύρα, λέοντα, πῦρ, δένδρον, γῆπα, τείχος, ίδωρ ή ο Θέλεις*².

In praeceptis autem magicis, quibus homines ferarum speciem induere possunt, interdum praecriptum esse videtur, ut vestes exuant. Nudi igitur esse debent, qui versipelles fieri volunt³. Qua de causa miles apud Petronium vestes depositus (cap. 62). Niceros narrat: *Venimus intra monumenta*⁴: *homo meus coepit ad stelas facere, ego sedeo cantabundus et stellas numero. deinde ut respexi ad comitem, ille exuit se et omnia vestimenta secundum viam posuit. mihi anima in naso esse, slabam tamquam mortuus. at ille circumminxit vestimenta sua, et subito lupus factus est ... postquam lupus factus est, ululare coepit et in silvas fugit.*

Eodem autem modo, quo versipelles, cum mutarentur,

¹ L. Radermacher *Das Jenseits der Hellenen*, Bonn 1903, 106 sqq.

² Reitzenstein *Poimandres*, Lpzg. 1904, 22, 4; Radermacher *Jenseits* 53; Abt *Apologie des Apuleius (Rel.gesch. Vers. u. Vorarb.* IV 2) Gießen 1908, 127; Hartland *Legend of Perseus* III 27; B. Schmidt *Volksleben der Neugriechen*, Lpzg. 1871, 106, 116; Mannhardt *Ant. Waldkulte* 60.

³ Kroll *Aberglaube* 10; Rh. M. LII (1897) 338 sq.; Weinhold *Gesch. h. Rit.* 14 sqq.

⁴ Cf. Marcellus Sidetes apud Aetium Iatr. VI 11 (Fürster, *Physiognomici gracci* II 282): *Οἱ τῇ λεγομένῃ κυραρθρώτῃ ἡ λυκανθρώπων νόσῳ πατερόντες κατὰ τὸν Φιβρονάρτον μῆναν τετιώτες εἴσιν, τὰ πάντα μηδούμενα λύκοις ἢ zīras, καὶ μίζοις ἵμιοις τὰ urinaria μαλιστα διανοίγονται (aliter περὶ τὰ urinaria (τοῖς rāgoris) διεργίζονται Orib.); v. Ev. Marc. 5, 2; ev. Matth. VIII 28; Galen XIX 702 K.; Lobeck *Aglaophamus* 6⁸ y; W. H. Roscher *Das von der Kynanthropie handelnde Fragment des Marcellus v. Side*, Abh. sächs. Ges. d. Wiss. XVII (1896) 12.*

vestimentis vacare necesse erat, si lupi naturam abicere vellent,
vestes induere oportebat¹.

Qua de causa vestimenta, quibus in reformatione opus esset, ne quo modo perderent, cavere versipelles oportebat. Itaque miles in Petronii fabula vestimenta circumminxit et ita ad locum devinxit. Deinde ad versipellis superstitionem spectat fabula Aesopica, qua similes cautiones observantur (fab. Aesop. coll. C. Halm, Lpzg. 1884, n. 196): *Κλέπτης καὶ πανδοχεύς. . . καὶ διηγούμενος ὡρᾳ ἵκανῃ ἔχασμήσατο ὁ κλέπτης, καὶ δόμοῦ μετὰ τοῦ χασμᾶσθαι ὠρυάτο ὄσπερ λύκος. ὁ δὲ πανδοχεύς φρσι πρὸς αὐτόν· τί οὕτως ποιεῖς; καὶ ὁ κλέπτης ἀπεκρίθη· νῦν ἀναγγελῶ σοι. ἀλλὰ δέομαί σου, ὅταν φυλάξῃς τὰ ἴματά μου· ἐνταῦθα γὰρ καταλείψω. ἐγὼ, κύριέ μου, οὐκ οἶδα, πόθεν μοι ἐπέρχεται τὸ χασμᾶσθαι οὕτως . . . ὅταν οὖν χασμῆθῶ τρεῖς βολάς, γίνομαι λύκος ἐοθίων ἀνθρώπους.* Cauponi autem, cum fugere vellet, fur dicebat: *Ἄνάμεινον, κύριέ μου, καὶ λαβὲ τὰ ἴματά μου, ὅταν μὴ ἀπολέσω αὐτά πτλ.*

Item in Arcadia versipellem vestimenta deponere Plinius tradit VIII 81: *Euanthes inter auctores Graeciae non spretus tradit Arcades scribere ex gente Anthi cuiusdam sorte familiae lectum ad stagnum quoddam regionis eius duci vestituque in queru suspenso tranare atque abire in deserta transfigurarique in lupum et cum ceteris eiusdem generis congregari per annos novem, quo in tempore, si homine se abstinuerit, reverti ad id stagnum et, cum tranaverit, effigiem recipere ad pristinum habitum addito novem annorum senio. id quoque e fabulis, eandem recipere vestem.*

Idem fere Varronem auctorem secutus refert Aug. civ. Dei XVIII 17: *Hoc ut Varro astruat, commemorat alia non minus incredibilia de illa maga famosissima Circè, quae socios Ulixis mutavit in bestias, et de Arcadibus, qui sorte ducti transnatabant quoddam stagnum, atque ibi convertebantur in lupos et cum similibus feris per illius regionis deserta vivebant. Si autem carne non vescerentur humana rursus post novem annos eodem renato stagno reformabantur.*

Quae fabula cum *Ἄιδης Ανταίον* sacris cohaerere puta-

¹ Kroll Aberglaube 10; R. Pischel Zu Petrons Sat. 62, Abhdlgen. für Hertz, Berlin 1888, 69sqq.

batur¹ et cum Lycaonis nomine coniuncta est, cuius transfigurationem inde ortam esse Paus. VIII 2. 3 tradit, quod ἐπὶ τὸν βωμὸν τοῦ Λυκαίου Διὸς βρέφος ἡρεγκεν ἀνθρώπον (quocum conferas, quod homo in lupum mutatus carne humana se abstinere debet apud Plinium et Augustinum) καὶ ἔθυσε τὸ βρέφος καὶ ἔσπεισεν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τὸ αἷμα (quo ex scelere diluvium ortum esse narrat Ov. met. I 196 sqq.; v. Usener *Sintflutsagen* 37); contra quod sanguinem humanum bibisset, lupum factum esse testantur Plato rep. 565 d; Polyb. VIII 13, 7; Isidor Etym. VIII 9, 370; deinde ad Δάμαρχον quendam (Augustinus l. c. loquitur de Damaeneto quodam, v. Plin. VIII 34) translatum esse videtur; v. Paus. VI 8, 2.

Cuius rei originem esse (sententiae virorum doctorum de ea re valde discrepant, v. Immerwahr 16) optime cognoscimus irgend einen totemistischen *Wolfskult*², qui cultus, cum Arcades Διὸς Λυκαίου sacra instituerent, cum eis commixtus est³, praesertim cum nominum similitudo invitaret⁴.

Quibus rebus expositis ad rem redeamus. Ut in versipellis fabulis vestes deponuntur, etiam aliam in bestiam si quis mutabatur, nudus esse debebat. Apud Apuleium met. III 21: *Iam primum omnibus laciniis se devestit Pamphile* et unguedine diu inlita fit *bubo Pamphile*. Similiter apud Lucianum (asin. cap. 12) saga nuda describitur: ‘Ορῶ οὖν τὴν μὲν γυναικα ἀποδνομένην. εἴτα γυμνὴ τῷ λέγχῳ προσελθοῦσα . . . et unguedine uncta καὶ ἵν ἄλλο οὐδὲν ἢ κόραξ νυκτερινός. Quod cum imitari vellet Lucius, cum ab ancilla vasculum accepisset (cap. 13): ‘Ἐγὼ δὲ σπένδων ἥδη ἀποδύσας χρίω ὅλον ἐμαντὸν καὶ ὅρνις μὲν οὐ γίγνομαι δὲ δυστυχής, ἀλλὰ . . . ἐπεὶ δὲ κύκλῳ περιεσκόποντον, ἐμαντὸν ἑώροντον ὅνον, et Apul. met. III 24: *Haec identidem adseverans (Fotis) summa cum trepidatione in-repit cubiculum et pyxidem depromit arcula. quam ego complexus ac deosculatus prius utque mihi prosperis faveret volatibus de-precatus, abiectis propere laciniis totis avide manus immersi et haurito plusculo uncto corporis mei membra perfricui. Iamque*

¹ W. Immerwahr *Die arkad. Kulte*, Lpzg. 1891, 10 sqq.

² Kroll, Rh. M. LII 338 sqq.; Robertson Smith s. v. *sacrifice* in Encyclop. Brit. ³ Drexler in Roscheri *Lex. myth.* II 2171.

⁴ Usener *Götternamen* 198; *Sintflutsagen* 76. 199.

alternis conatibus libratis bracchiis in avem similem gestiebam;... sed . . . ac dum salutis inopia cuncta corporis mei considerans non avem me, sed asinum video.

Huc spectare videtur Apollon. Rhod. Arg. III 1042, quo loco Iason, ut corpus contra vulnera firmaret,

ἵηρι δὲ μυδίνας τόδε φάρμακον, ἥντ' ἀλοιφῇ
γυμνωθεὶς φαίδρυνε τεὸν δέμας· ἐν δέ οἱ ἀλκὴ
ἔσσετ' ἀπειρεσίῃ μέγα τε σφένος, οὐδὲ δέ νε φαῆς
ἀνδράσιν, ἀλλὰ θεοῖσιν ἵσαζέμεν ἀθανάτοισιν¹.

Qua de causa Lucius cum rosis devoratis subito ad pristinum habitum reverteretur, in omnium aspectu nudus adstabat, Lucian asin. c. 54: Ἐγὼ δὲ ἐν ἐξ ἑνὸς ἐπιτρέχων . . . τὰ ρόδα
χατέπινον. τῶν δὲ ἔτι θαυμαζόντων ἐπ' ἐμοὶ ἀποπίπτει ἐξ ἐμοῦ
ἐκείνη ἡ τοῦ κτίνους ὄψις καὶ ἀπόλλυται, καὶ ἀραιῆς [ἱν] ἐκείνος ὁ πάλαι ὄνος, ὃ δὲ λούκιος αὐτὸς ἔνδον μοι γυμνὸς εἰστήκει, et Apul. met. XI 13: *Tunc ego trepidans . . . coronam . . . devoravi nec me fefellit caeleste promissum. protinus mihi delabitur deformis et ferina facies . . . (14) sed sacerdos . . . praecipit tegendo mihi linteum dari laciniam. nam [me] cum primum nefasto tegmine despoliaverat asinus, compressis in artum feminibus et superstrictis accurate manibus, quantum nudo licebat, velamento me naturali probe muniveram. Tunc e cohorte religionis unus in pigre superiorē exutus tunicam supertexit me celerrime.* Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 13.

In Germanorum quoque asini fabula antiquissima apud J. Praetorium (*Anthropodemus plutonicus*, Magdeburg 1666) nuditas commemoratur². Sed haec hactenus. Iam dicendum est de nuditate ritibus magicis praescripta.

Quoniam in caerimoniis magicis omnia impedimenta removeri debebant, nodos in vestibus et crinibus habere non licebat, qua in religione vel eo progressi sunt, ut sub vestimentis ipsis vincula intellegenter antiqui. Qua de causa ad

¹ Eodem ritu deae ipsae corpus ad iter sublime praeparant II. XIV 170 sq.; hymn. in Ven. 45 sqq. Quocum conferas etiam nuditatem strigarum Germanicarum per auras volantium, Weinhold I. c. p. 15 sq.

² Weinhold *Über das Märchen vom Eselsmenschen*, *Sitzgsb. Berl. Ak* XII (1892) 438.

hanc superstitionem revocare liceat cautionem, qua interdum magi in actionibus magicis nudi esse iubentur; v. Kroll *Aberglaube* 20; R. Dedo, De antiquorum superstitione amatoria, diss. Greifsw. 1904, 13.

Ac primum quidem nuditatis religionem in sacris amatoriis observabant, quamquam plerumque pedum denudatione contenti fuerunt.

Meretrices Horatianae defixionem amatoriam imaginibus adhibitis¹ exsequentes a Priapo describuntur (Hor. sat. I 8, 23 sqq.):

Vidi egomet nigra succinctam vadere palla
Canidiam, pedibus nudis passoque capillo,
cum Sagana maiore ululantem, pallor utrasque
fecerat horrendas adspectu².

Apud Tibullum I 5. 55 maga:

Currat et inguinibus nudis ululetque per urbes
post agat e triviis aspera turba canum³.

Deinde Medea, venefica arte magica famosissima, in actionibus magicis corpore nudato depingitur. Sophocles in tragœdia quae inscribitur *Piçotómoi* Medeam maleficas herbas secantem nudam descriptis:

*Ἡ δ' ἐξοπίσω χερὸς ὅμια τρέπονος
δπὸν ἀργυρεφῆ στάζοντα τομῆς
χαλκέοισι κάδοις δέχεται . .
αἱ δὲ καλυπταὶ
κίσται διζῶν κρύπτοντο τομάς,*

¹ Effigies hominum loco fungentes persaepe in devovendi caerimoniis usurpantur, v. Pap. Par. 295 sqq., quo loco γιλτροκατάδεομος Θαυμαστός commemoratur; cod. astrol. III app. p. 41 v. 20 sqq.; cf. Wünsch, Philol. LII (1902) 26 sqq.; Kuhnert, Rh. M. IL (1894) 34 sqq.; Dedo, De superst. am. 16. 22; Abt *Apologie des Apul.* 229; Wünsch, Def. tab. Att. IG III 3 praef. XXVI sq.; cf. etiam Globus LXXXVI 181.

² Cf. Ivo Bruns *Der Liebeszauber bei den augusteischen Dichtern, Preuss. Jahrb.* CIII (1901) 193 sqq. (*Vortr. u. Aufs.* 321 sqq.); H. Düntzer *Des Horatius Canidiagedichte, Neue Jahrb.* 1892, 600; Riess, Rh. M. XLVIII (1893) 307 sqq.; O. Hirschfeld, *De incantamentis et devinationibus amatoriis apud Graecos Romanosque*, diss. Königsb. 1863, 43; Weinhold, *Heidn. Rit.* 48.

³ De ea re egit E. Oppenheim. *Agai, Wiener Studien* 1908, 163.

Δεις ήδε βροῶσ' ἀλαλαζομένη
γυμνὴ χαλκέοις τίμα δρεπάνοις,

v. Macrob. Sat. V 19, 9 = T. G. F. Nauck² 491 p. 249; cf. Welcker *Kl. Schr.* III 23.

Apud scriptores posterioris aetatis Medea fingitur nudis pedibus; ita Seneca Medeam inducit nudis pedibus (Med. 752):

Tibi more gentis vinculo solvens comam
secreta nudo nemora lustravi pede
et evocavi nubibus siccis aquas
egique ad imum maria.

Apud Ap. Rhod. IV 43 cum domum relinqueret

Τῇ δὲ καὶ αὐτόματοι θυρέων ὑπόειξαν ὀχῆες,
ἀκείσιαι ἄψοροι ἀναθρώσκουντες ἀοιδαῖς.
γυμνοῖσιν δὲ πόδεσσιν ἀνὰ στεινὰς θέεν οἷμονς,
λαιῆ μὲν χερὶ πέπλον ἐπ' ὀφρύσιν ἀμφὶ μέτωπα
στειλαμένη καὶ παλὰ παρήια, δεξιτερῇ δὲ
ἄκρην ὑψόθι πέξαν ἀεριάζουσα κυτῶνος,

quem ad locum scholiasta adnotat: Οἰα γυναικες φαρμακίδες.
Quocum conferas III 646:

Ἡ δα, καὶ δρθωθεῖσα θύρας ὕιξε δόμοιο,
νηλίπος, οἴέανος· καὶ δὴ λελίητο νέοσθαι
αὐτοκαστιγνήτην δέ, καὶ ἔρκεος οὐδὸν ἄμειψεν.

Ut venena ad Aesonem renovandum praepararet, Medea
apud Ov. met. VII 180 sqq.:

Postquam plenissima fulsit
ac solida terras spectavit imagine luna,
egreditur tectis vestes induta recinctas,
nuda pedem, nudos umeris infusa capillos,
fertque vagos mediae per muta silentia noctis
incomitata gradus.

Ut autem Medeae fama tanta adhaesit, ita etiam Thessalis
mulieribus antiqui vires adscripserunt summas¹, quarum maxime

¹ De Thessalia, ut de omnis beneficij patria, egit Dedo, De superst.
am. 5. 32.

admirabantur potestatem lunae detrahendae¹. Lunae enim defectus magarum insidiis effectos esse superstitionis credebant². Qua in caerimonia nuditatis religionem eas non neglexisse optime illustratur vase picto, quod duas magas nudas lunam facie muliebri significatam³ detrahentes ostendit. Iuxta autem litterae insculptae sunt κλῆθι πότνια Σελάνα, quod optime congruit cum versu intercalari Theocriteo (id. II): Φράζεό μεν τὸν ἔρωθ' δθεν ἵκετο πότνια Σελάνα⁴.

Deinde magae cum artibus miris mortuorum manes evo-
carent atque cogerent *responsa datus*⁵, nudis pedibus sacra
magica fecisse videntur; v. Hor. sat. I 8, 23 sqq.; Ov. met.
VII 180 sqq.⁶.

In alio quoque divinationis genere, quam hydromantiam
sive lecanomantiam vocabant veteres (Varro apud Aug. civ.
Dei VII 35; cf. Apul. Apol. 49), qua magi daemonum imagines
in aqua apparentes de rebus futuris consulere videbantur⁷,
nuditatem ad ritum sacrum pertinere elucet ex praecepsis
magicis, quae Nephotes cum rege Psammeticho per litteras
communicavit (Pap. Par. 172)⁸: Σὺ δὲ αὐτὸς στεψάμενος κισσῷ
μέλανι μεσοντανέοντος τοῦ ἥλιου ὥρᾳ πέμπτῃ κατακλίθητι ἀνω

¹ Plin. XXX 7; Aristoph. nub. 749; cf. Dedo I. c. 36; Abt *Apologie* 96.

² Roscher *Selene und Verwandtes*, Lpzg. 1890, 89; cf. A. Saupe, In-
diculus superstitionum, Lpzg. 1891, XXI 26. Loca quae huc spectant
collegit Roscher in *Lex. myth.* II 3165; Gruppe *Griech. Myth.* 900.

³ Cf. pap. Lugd. (Dieterich Abrax.) p. 205 7, ubi luna vocatur γυναι-
κόμορφος. Luc. Philops. 14: Σελήνην κατέσπασε . . . θέαμα ἄλλοτε ἀλλοῖον
τι φανταξόμενον, τὸ μὲν γὰρ πρῶτον γυναικεῖον μορφὴν ἀπεδείνυτο.
Roscher *Selene* 22; Abt *Apologie* 198.

⁴ Vide Gerhard *Ges. acad. Abh.* tab. VIII 8; Dilthey *Über thessal.
Zauberinnen*, Rh. Mus. XXVII 389; Roscher in *Lex. myth.* II 3165.

⁵ De psychomantia apud antiquos verba fecerunt Liedloff, De tempe-
statis, necyomantiae, inferorum descriptionibus, quae apud poetas Romanos
primi p. Chr. saeculi leguntur, diss. Lips. 1884; Ettig, Acheruntica, *Lpzger.
Stud.* XIII (1891) 293; Fahz, De poetarum Romanorum doctrina magica
(*Rel.gesch. Vers. u. Vorarb.* II 3) Gießen 1904, 111; Abt *Apologie* 98 sqq.

⁶ Cf. Steuding s. v. *Inferi* in Roscheri *Lex. myth.* II 254.

⁷ J. Burckhardt *Die Zeit Konstantins des Grossen*², Leipzig 1888,
224 sqq.

⁸ De hoc epistularum usu verba fecit Dieterich *Fleckens. Jahrb. Suppl.*
XVI 758; *Abraxas* 161.

βλέπων ἐπὶ τὴν σινδόνα γυμνὸς καὶ κέλενέ σου περικαλύπτεσθαι τοὺς διφθαλμοὺς τελαμῶνι μέλανι καὶ περιστείλας σεαυτὸν τερροτικῆ τρόπῳ καμψών τὸν διφθαλμοὺς τὸν νεῦμα ἔχων πρὸς τῷ ήλιῳ πατάρχον λόγων τῶνδε. Abt. *Apol.* 245.

Sacra magica nudo corpore fieri iubentur Wessely Griech. *Zauberpapyri*, Denkschrift d. Wien. Ak. XXXVI (1888) 45 v. 26 sqq.: Τελετή· προσαγγένεσας ἐπιτὰ ἡμέρας ἐλθῶν πρὸ τῆς σελήνης εἰς τόπον ἀπογυνωθεῖς.

Deinde in actione magica interdum pueri adhibentur, quos nudos esse necesse est. In pap. Berol. II ed. Parthey 151 v. 55 sqq. puer incantatus nudus esse debet: Ἐπὶ δὲ τούτοις ἐὰν μὴ ὑπακούσῃ, ἔλαιον καθαρὸν ἁσφάνινον ἐπίχει παιδὶ διφθόρῳ γυμναζομένῳ καὶ ἀναλαβὼν σκενάζει λύχνον ἀμύλωτον καὶ κείσθω ἐπὶ λυχνίας πεπλασμένης ἐκ παρθένου γῆς. Item nuditatis praescriptum praebet pap. Par. v. 88: Ἀλλη (scil. ἀπόλυτοις)· πρὸς ἥμιον σινδονάσας¹ κατὰ κεφαλῆς μεχρὶ ποδῶν γυμνηότα² καὶ προκωδωνίσας πάσια στῆσον κατ' ἀντικρὺ τοῦ ἥμιον καὶ λέγε ἴόγον κατόπιν αὐτοῦ στάσ.

Item effigies magica hominis nudi commemoratur in pap. Londin. 122, 105: Ἐστιν δέ ὁ³ γραφεὶς ἀνθρωπος γυμνὸς ἐστώς, ἔχων βασιλειον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοιοῦτο· ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ χειρὶ ξίφος καμπτῆ (?) ἐπὶ τὸν τράχηλον κείμενον⁴ καὶ ἐν τῇ εὐωνύμῳ ἔθρῳ. ἐὰν δὲ χρηματίσῃ σοι, φόδινῳ μύρῳ ἀπάλειψόν σου τὴν χειρα. ἔστι δὲ ζώδιον τῆς πράξεως figura sequitur. Wessely Neue griech. *Zauberpapyri*, Denkschrift der Wiener Ak. XXXXII (1893) 58. Horatius puerum infossum, qui sacrificatur, ut aridum iecur amoris esset poculum depinxit *insignibus raptis* (epod. 5. 11), i. e. praetexta et bulla privatum.

Similiter in Germanorum aliarumque gentium superstitione nuditatem ad ritum pertinere magicum et magos et strigas plerumque nudos cogitari Weinhold l. s. passim exemplis demonstravit⁵.

¹ Σινδονίας legi vult Abt.

² Coni. Abt. 167 adn. 5; papyrus habet γυμν. κοτα.

³ pap. ω. ⁴ pap. κείμενην.

⁵ Ab eadem origine duci licebit, quod in fabula quadam Christiana ἔρχεται ὁ διάβολος γυμνὸς καὶ τὰς χειρας ἔχων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ πράξων ἔλεγεν, v. H. Usener *Legenden der Pelagia* 1879, 11 IX.

Quamquam nuditatis in rebus magicis significationem facile explicare possumus e vinculorum evitatione, tamen nescio, an aliam quoque originem ei legi subesse veteres putaverint.

Hercules cum Hesperidarum hortos peteret, Antaeum, hominem viribus ingentem, quocum in Africa septentrionali concurrit, ita tantum interficere potuit, ut a terra eius matre elevatum angeret, quam ille dum tangeret, vires eum non defecerunt. Apollod. II 5. 11: Ταύτης (τῆς Αιβής) ἐβασίλευε παῖς Ποσειδῶνος Ἀνταῖος, ὃς τὸν σένοντος ἀναγκάζων παλαιεῖν ἀνήρει. τούτῳ παλαιεῖν ἀναγκαζόμενος Ἡρακλῆς ἀρέμενος ἀμφασὶ μετέωρον κλάσσας ἀπέκτεινε. φαίνοτα γὰρ γῆς ἰσχυρότερον συνέβαινε γίνεσθαι, διὸ καὶ Γῆς τινες ἔγρασσαν τοῦτον εἶναι παῖδα, cf. Pherecydes FHG I 78. 33¹. Alcyoneus porro Terra matre natus in Gigantomachia Hercules sagitta transfixus tamen mortuus non est, sed cum in solo, unde ortus erat, immortalis esset, Hercules eum extra Palleneae fines extulit. Apollod. I 6. 1, 6: Πρῶτον μὲν ἐτόξευεν Ἀλκνονέα (cf. I 6. 1, 3: Ἀλκνονεύς, ὃς δὴ καὶ ἀθάνατος ἦν, ἐν ἡπερ ἐγεννήθη γῆ μαχόμενος). πίπτων δὲ ἐπὶ τῆς γῆς ἀνεθάλπετο. Ἀθηνᾶς δὲ ὑποθεμένης ἔξω τῆς Παλλήνης εἴλκυσεν αὐτόν². Deinde in museo Treverensi Veneris simulacrum est (Hettner, catalog. n. 656), quod erat, ut traditur in Coemeterio Monasterii D. Matthiae ferrea suspensum catena, ita lapidantium ictibus³ undique contusum, ut vix ulla membris sit species; v. W. Chr. Florencourt, *Der gesteinigte Venustorso zu St. Matthias bei Trier*, Ztschr. des Ver. v. Altertumsfreunden im Rheinland XIII (1848) 128 sqq. Veneris autem statuam prioribus temporibus Dianae imaginem esse putabant, quam ut daemonem malignum atque cum turbā venatoris furentis vagantem in superstitione populari valde timebant. Cuius vires magicas vanas atque innoxias reddere credebant, cum a terra solutum sublime suspendebant⁴. Quae opinio quam late pro-

¹ Oertel in Roscheri *Lex. myth.* I 362.

² Oertel in Roscheri *Lex. myth.* I 251; M. Mayer *Giganten u. Titanen*, Berlin 1887, 172.

³ Quod vernacula lingua *Heidenwerken* vocamus, v. Simrock *Ztschr. f. deutsche Mythol.* II 131 sqq.

⁴ L. Radermacher *Venus in Ketten*, Westdeutsche Ztschr. f. Gesch. u. Kunst XXIV (1905) 219 sqq.

pagata sit, Radermacher l. c. 226 exemplis demonstravit, quorum hoc affero ex libello medio aevo conscripto, quod *Hexenhammer* inscribitur, cap. VIII, quo loco de magis agitur: *Es ist ratsam, eine solche Gefangene sofort von der Erde aufzuheben, wenn man ihrer habhaft wird, dass sie nicht den Fussboden berührt; sie könnte sich sonst durch Zauber wieder befreien*¹.

Deinde quod terrae vires attribuerunt arcanas, medicinas interdum terram tangere vetitum est, cum earum vim salubrem minui putarent. Marc. Emp. 1. 68: *Hirundinum pulli lapillos in ventriculis habere consuerunt, ex quibus qui albi maxime fuerint, si in manu etiam singuli teneantur aut circa caput lino nectantur, veterrimos et diutinos capitum mulcent dolores, nisi contactu terrae lapillorum potentia minuatur.*

Marc. 1. 76: *Corona de puleio prodest capiti inposita, si terram non tangat.*

Plin. XX 6: *Putant conceptus adiuvari adalligato (elaterii) semine, si terram non adtigerit.*

XX 29: *(Hibisci radicem) quidam ad hunc usum auro effodiendam censem cavendumque, ne terram adtingat.*

XX 38: *(Inula) si, ut eruta est, terram non adtingat, condita tussim emendat.*

XXI 147: *(Polium) adalligandum contra oculorum suffusiones cavendumque, ne terram attingat.*

XXIII 137: *Hi (ricini) si terram non attigere, sanguinem sistunt adalligati.*

138: *Idem praestare et ramus dicitur . . . si terram non adtigerit, privatim mulieribus adalligatus lacerto contra abundantiam mensum. Hoc et quoconque tempore ab ipsis decerpsum ita, ut terram non adtingat, adalligatumque existimat praestare.*

XXVII 89: *In hoc (gallidragae cauli) crescente aestate vermiculos nasci tradit (Xenocrates), quos pyxide conditos adalligari cum pane bracchio ab ea parte, qua dens doleat, mireque ilico dolorem tolli. Valere non diutius anno et ita, si terram non adtigerint.*

Plin. XXVIII 34: *Ferunt difficiles partus statim solvi, cum quis tectum, in quo sit gravida, transmiserit . . . hasta velitari*

¹ Ennemoser *Gesch. d. Magie* 808.

evulsa corpori hominis, si terram non attigerit . . . sic et sagittas corpori eductas, si terram non attigerint, subiectas cubantibus amatorium esse.

XXVIII 41: *Pueri qui primus ceciderit dens, ut terram non attingat, inclusus in armillam et adsidue in bracchio habitus muliebrium locorum dolores prohibet.*

XI 203: *In iuvencarum secundo ventre pilae rotunditate nigricans tophus, nullo pondere, singulare, ut putant remedium aegre parientibus, si tellurem non attigerit.*

Marc. 36. 70: *Carmen idioticum, quod lenire podagram dicitur, sic. in manus tuas exspues, antequam a lecto terram mane contingas, et a summis talis et plantis usque ad summos digitos manus duces et dices.*

Quae potestas medicinarum vim magicam attenuans etiam contrarium efficiebat, ut remedia meliora fierent. Terra vires inesse opinatur aegritudinem vincentes Rieß, PW. I 44. Varro r. r. I 2, 27: *Ego tui memini, medere meis pedibus „terra pestem teneto, salus hic maneto in meis pedibus“.* Hoc ter noviens cantare iubet, terram tangere, despuere, iejunum cantare. Cf. Marc. 32, 20: *Surculum quoque ex myrto terra tactum si quis gerat, ab inguinibus tutus erit.*

Contra scorpiones medetur Plin. XXIX 91: *Lapillus qualiscunque ab ea parte, qua in terra erat, adpositus. Plagae levat dolorem, item testa, sicut erat terra operta ex aliqua parte, inposita liberare dicitur.*

Ad terrae porro vim levantem referre possumus morem Romanorum morientes humi ponendi, Non. p. 279, 24; Serv. Aen. XII 395. Qui usus quam late diffusus sit, E. Samter *Antike und moderne Totengebräuche, Neue Jahrb. XV* (1905) 36 sq. demonstravit, qui eam consuetudinem ita explicavit: *Der Sterbende soll mit der Erde in Verbindung gebracht werden; jedenfalls damit die Seele ohne Aufenthalt in das Totenreich unter der Erde eingehen kann.*

Ad terrae deinde vim profanam spectet fortasse illud αἴρεσθαι hostiarum, de quo refert v. Fritze *Zum griech. Opfer-ritual, Arch. Jhrb. XVIII* (1903) 58 sqq.; P. Stengel, ibid. 113 sqq. (*Opferbräuche der Griechen* 113 sqq.); alia de ea caerimonia affert Ziehen, *Bursians Jahresber. CXL* (1908) 51 sqq.

Quae vis magica, quam magi a terra acceperunt, augeri videbatur, si magi nudis pedibus terram tangerent. Qua ex superstitione sagae, ut figuram vertere possent, pedes denudare solebant, ut artius cum terra cohaererent¹.

Cuius opinionis vestigia etiam apud antiquos indagari posse videntur. Huc enim spectare putaverim exemplum e medicina populari sumptum, quod Plin. XXIX 131 exhibit: *Aranei muscarii tela et praecipue spelunca ipsa inposita per frontem ad duo tempora in splenio aliquo ita, ut a puero impube et capiatur et imponatur nec is triduo se ostendat ei, cui medebitur, neve alter nudis pedibus terram attingat his diebus, mirabiliter epiphoris mederi dicitur*, quo praecepto evitari credebant homines superstitionis, ut daemonis, qui morbum efficerat vim atque potentiam debilitarent. Eadem de causa neophytæ post baptismum terram tangere nudis pedibus non licebat, Aug. ep. 55. 19 (MiPL 33. 221): *Ut gravius corripiatur, qui per octavas suas terram nudo pede tetigerit, quam si mentem vinolentia sepelierit.* Cf. Anrich *Mysterienw.* 212; Oldenberg *Religion des Veda* 417.

Cum autem terrae matri vires attribuerent valentissimas, ex ea superstitione nostratum quoque morem ducere licet infantes imbecillos atque infirmos post partum in terra ponendi², quam caerimoniam repraesentare videtur sarcophagus ad viam Latinam inventus (*Annali dell' Inst.* 1868 tab. Q. R.): sub lecto, in quo mater reposita est, infans nudus in terra iacet; quocum conferas picturam Pompeianam (Helbig *Wandgemälde* 1401 b., tab. XIX), qua infans nudus humi collocatus depictus est, iuxta quem ab utraque parte videmus mulierem: quod simulacrum stellt wahrscheinlich die Weihe des Kindes an Tellus mater dar, ut interpretatus est A. Dieterich *Mutter Erde* 12 adn. 1.

Quibus expositis nescio an evinci possit nuditati in sacris magicis praescriptae eam subesse sententiam, ut magi terram matrem velut potestatis magicae fontem attingerent ipsam.

¹ V. Schambach-Müller *Niedersächs. Sagen* p. 359, quem auctorem affert Radermacher l. s. 226.

² Radermacher l. c. 225 adn. 22; Wlislocki *Volksglaube u. relig. Brauch der Magyaren* 63.

Ad eas porro terrae vires magicas redire videtur, quod Verg. Aen. IV 518 Dido deos obtestatur *unum exuta pedem*, ad quod Servius *quia id agitur, ut et ista solvatur et implicetur* Aeneas perperam adnotavit; qui orantium habitus etiam imaginibus confirmatur, v. supra p. 27. Pedis alterius denudatio in more erat apud nonnullas gentes, cum in proelium irent, ut Hernici apud Verg. Aen. VII 689: *Vestigia nuda sinistri instituere pedis; crudus tegit altera pero.* Quae consuetudo quamquam a Servio explicatur: *Atqui ipse est in pugnantibus primus; sed bene nudus est, quia legitur scuto; dextrum autem tectum conveniebat esse, quasi ab armis remotum, tamen e more quodam sacro manavisse videtur, et facile fieri potuit, ut ea caerimonia ad terrae vim spectaret arcanam.* Eundem morem apud Graecos extitisse docet Macrob. Sat. V 18. 13: *Morem vero Aetolis fuisse uno tantum pede calceato in bellum ire ostendit clarissimus scriptor Euripides tragicus, in cuius tragœdia, quæ Meleager inscribitur, nuntius inducitur describens, quo quisque habitu fuerit ex ducibus, qui ad aprum capiendum convenerant.* . . . In eo hi versus sunt (Nauck² fr. 530):

. . . Οἱ δὲ Θεστίου
παιδες τὸ λαιὸν ἵχρος ἀνάργετοι πυθός,
τὸν δὲν πεδίλοις, ὡς ἐλαφροῖς γόρυ
ἔχοιεν, ὃς δὴ πᾶσι Λίτωλοις νόμος.

Hoc cum loco consentit scholiastes, qui ad Phoeniss. 138 adnotavit: "Ισως ὅτι ἔξιλλαχμένοι οἱ Λίτωλοὶ περὶ τὰς ὁπλίσεις . . . καθάπερ καὶ τὴν ἐπόδεσιν, ὥστε τὸν δεξιὸν μὲν ἐποδεδέσθαι πόδα, γυμνὸν δὲ ἔχειν τὸν δεξιερόν. De Plataensibus, qui dextrum pedem nudum habebant, loquitur Thuc. III 22: "Τίσαν δὲ εὐσικλεῖς τε τῇ δηλίσει καὶ τὸν ἀριστερὸν πόδα μόρον ἐποδεδεμένοι ἀσφαλείας ἔρεζα πρὸς τὸν πικλόν, cf. Macrobius I. c. Huc videtur deinde pertinere illud Iuv. VI 16: *Altera quos nudo traducit Gallia talo, quam lectionem (altera Gallia h. e. Galatia; cf. etiam Schol.; Jahn legi vult gallica talo) defendit Friedlaender, comm. ad h. l. Restat ut afferam Iasonis fabulam.* Peliae enim sortes datae erant: *Τὸν μονοκρήτιδα πάντως ἐν γηλακῆ σχεθέμεν μεγάλῃ | εὕτ' ἀν αἰλεινῶν ἀπὸ σταθμῶν εἰς εὐδειλον χθόνα μόλῃ πλευτας Ιωκοῦ, ξένος*

αἴτ' ὅν δοτός, Pindar Pyth. IV 133; cf. schol. Pind. Pyth. IV 133 = Pherec. FHG I 87. 60; Apoll. Rhod. I 5; Apollodor I 107: *Περὶ τῆς βασιλείας ἡθέσπισεν ὁ Θεὸς τὸν μονοοάνδαλον φυλάξασθαι.* Lactant. Plac. in Statii Theb. V 336: *Pelias responsum acceperat ut ab eo spoliaretur arce, qui altero ei nudo pede occurisset;* Lycophr. Alex. 1309 sq. cum schol., v. Seeliger in Roscheri *Lex. myth.* II 65.

Cum ea Iasonis fabula optime congruit, quod ex Germanorum superstitione mali ominis esse putabatur, si quis unotantum pede indutus esset¹.

Iam venimus ad aliud superstitionis genus, ad medicinam popularem. Quanta affinitate medicina apud gentes cultu atque humanitate inferiores coniungatur cum sacriss magicis satis superque constat². Quare mirum non est, quod in rebus ad medicinam popularem pertinentibus nuditatis praescriptum invenimus. Ac primum quidem ut in rebus magicis herbae medicinales colliguntur nudis pedibus. Plin. XXIII 110: *Primus pomi huius partus florere incipientis cytinus vocatur a Graecis, mirae observationis multorum experimento. Si quis unum ex his, solitus vinculo omni cinctus et calciatus atque etiam anuli, decerpserit duobus digitis, pollice et quarto, sinistram manus atque ita lustratis levi tactu oculis in os additum devoraverit, ne dente contingat, adfirmatur nullam oculorum imbecillitatem passurus eodem anno.* Quo cum praeecepto conferas Burchardium, qui circa annum millesimum Vormatiae episcopus erat, apud Grimm, D. M.⁴ III 409, qui herbam, quae bilis vocatur, in remediis enumerat, *quam virginem nudam minimo digito dextrae manus eruere faciunt et radicibus erutam cum ligamine aliquo ad minimum digitum dextri pedis alligare.*

Similiter sanguis hircinus a puero investi exceptus auxiliū praebet calculosis. Marc. 26. 94: *Calculosis expertus adfimat incredibiliter succurri remedio tali, si . . . hircum . . .*

¹ Grimm *Deutsche Mythologie*⁴ III 445; Sartori *Der Schuh im Volks-glauben* 150. 462; Schuller, progr. Schäßburg 1863, 26; Ploß *Das Kind* 204.

² Gomperz *Griech. Denker*, Lpzg. 1903, I 223; Wuttke *Der deutsche Volksaberglaube*, Berl.³ 1900; Most *Encyclop. der Volksmedizin* 1893; Bartels *Medizin der Naturvölker* 1893.

occidas. melius autem erit, si castus purusque fuerit et qui occidit et qui accipiet remedium. Exsecto igitur gutture eius sanguis excipiatur, utilius, si ab investibus pueris excipiatur, comburitur in vase factili usque ad cinerem.

Deinde aegrotus ipse, dum remedium accipit, nudus esse debet. Marc. 31. 33: *Luna XIII hora VIII antequam exeat vel erumpant mori arboris folia, oculos tres tolles digitis medicinali et pollice manus sinistram et in oculis singulis dices . . . mittesque in coccum Galaticum et in phoenicio lino conchyliatae purpurae configabis et dices . . . et nudum eum, cui remedio opus est, praeligamine illo cinges.*

Apud Babylonios in exorcismi ritibus praescriptum est, ut qui a daemone quodam morbo ictus est, in sanandi caerimonia vestes exuat¹.

Deinde qui morbum curare vult vestium vinculo vacare fas est. Ita inguinum tumores verbascum a virgine impositum sanat. Plin. XXVI 93: *Experti adfirmavere plurimum referre, si virgo imponat nuda iejuna iejuno et manu supina tangens dicat: „negat Apollo pestem posse crescere, cui nuda virgo restinguat“, atque ita retrorsa manu ter dicat totiensque despuant ambo;* v. Kroll *Aberglaube* 20; Rieß, PW. I 58.

Denique lotium pueri investis habebatur pro medicina valentissima. Marc. 8. 78: *Ad caliginem abolendam de experimento uteris hoc remedio: salem ammoniacum exustum tere et permisce cum lotio pueri investis atque inde assidue oculis inunge vel superline.* Marc. 9. 23: *Pueri investis urina recens auriculæ dolenti et ulcerosae instillata omni umore siccato et dolorem tollit et ulcera mira celeritate persanat.* Theod. Prisc. eupor. I 12: *De oculorum causis 33. et aeris flos tritus in lotio investis pueri (virginis) habet cod. Berol. [Pseudo-Theodori] lat. qu. 198 membr. saec. XII) per septem dies postquam siccaverit ex eo pulrere melle mixto loco impositus competens beneficium praestat (tumori circa angulum).*

Ex aliarum gentium superstitione exempla, quibus nudi-

¹ H. Zimmermann *Beitr. zur Kenntnis der babylon. Religion*, Lpzg. 1901, 167 n. 3; Dölger *Exorzismus* 110.

tatem in rebus medicis usitatam fuisse apparent, congesit Weinhold *Gesch. d. heidn. Rit.* 35 sqq.¹

Deinde in rebus rusticis, cum gentes pastoriae atque agrestes maxime superstitioni deditae sint, nuditatis religionem commemoratam invenimus. Adhibetur enim ab iis, qui detrimentum a frugibus arcere volunt. Ita ut herbas nocentes ex agro depellat, virgo nuda agrum circumire debet. Geop. II 42. 3: Ήερὶ λέοντος βοτάνης, ἦν καὶ δροβάκχην καλοῦσιν. Θεραπείᾳ οὖν εὐρίσκεται ἐτέρα φυσικὴ καὶ ἀντιπαθής, ἡ καὶ Δημόκριτος μαρτυρεῖ· παρθένος ὥραν ἔχουσα γάμου, ἀνυπόδετος γυμνὴ (αἷμα ἔχουσα γάμου . . . (ras) οὔσης γυμνῆς cod. F) μηδὲν καθόλου περιπειμένη, λελυμένη τὰς τρίχας, ἀλεκτρυόνα ἐν ταῖς χερσὶν ἔχουσα περιελθέτω τὸ χωρίον, καὶ εὐθέως χωρίζεται μὲν ἡ λεόντειος πόα, τὰ δὲ ὅσπρια κρείττονα γίνεται, ἵσως καὶ τῆς βοτάνης ταύτης τοῦ λέοντος τὸν ἀλεκτρυόνα φρούριμένης.

Item mulier nuda bestiolas² molestas removere potest, qua ratione urucae praecipue interficiuntur. Plin. XXVIII 78: Quocunque autem alio menstruo si nudatae (scil. mulieres) segtem ambient, urucas et vermiculos scarabaeosque ac noxia alia decidere Metrodorus Scepsius (FHG III fr. 4 p. 204) in Capadoccia inventum prodit ob multititudinem cantharidum; ire ergo per media arva relectis super clunes vestibus. Alibi servatur, ut nudis pedibus eant, capillo cinctuque dissoluto³.

Apud alios auctores nuditas pedibus tenuis conservatur. Colum. XI 3. 64: Sed Democritus in eo libro, qui Graece inscribitur περὶ ἀντιπαθῶν, adfirmat has ipsas bestiolas (urucas) enecari, si mulier, quae in menstruis est, solutis crinibus et nudo

¹ Cf. Aelian. n. a. XVI 28: Καλλίας . . . φῆσὶ τοῖς κεράστας ὅφεις δεινοὺς εἶναι τὸ δῆγμα· ἀναιρετοῦ γὰρ καὶ ζῶα ἄλογα καὶ ἀνθρώπους, εἰ μὴ παρεῖ Λίβυς ἀνέρ, Ψύλλος ὁν τὸ γένος . . ., ἐὰν δὲ περαιτέρω καὶ τοῦδε τοῦ φαρμάκου κατισχύῃ τὸ κακόν, ὁ δὲ τῷ νοσοῦντι παρακλίνεται γυμνῶς καὶ τοῦ χρωτός οἱ τοῦ ιδίου προσανατολίας τὴν ισχὺν τὴν συμφυῆ, εἴτα μέντοι τοῦ κακοῦ πεποίηκε τὸν ἀνθρώπων ἐξάντη.

² Kroll Aberg. 28sq.; cf. etiam Kroll, Analecta Graeca, progr. Greifswald 1901, p. 9 v. 114 sqq.

³ Ploß-Bartel Das Weib⁴ I 328; Weinhold l. c. 32 sqq. Germanorum eiusmodi superstitionem exhibet E. H. Meyer Deutsche Volksk. 15 sq.; Indogerm. Pflügebräuche, Ztschr. Ver. Volksk. XIV (1904) 10 adnot. 2.

pede unamquamque aream ter circumeat: post hoc decidere omnes vermiculos et ita emori.

Colum. X 357 sqq.:

At si nulla valet medicina repellere pestem,
Dardanicae veniunt artes nudataque plantas
femina, quae iustis tum demum operata iuvencae
legibus obsceno manat pudibunda crux,
sed resoluta sinus, resoluto maesta capillo,
ter circum areolas et saepem ducitur horti.
quae cum lustravit gradiens, mirabile visu,
non aliter quam decussa pluit arbore nimbus
vel teretis mali vel tectae cortice glandis,
volvitur in terram distorto corpore campe.

Plin. XVII 266: *Contraque urucas et, ne mala putrescant,
lacerti viridis felle tangi cacumina iubent, privatim autem contra
urucas ambiri arbores singulas a muliere incitati mensis, nudis
pedibus, recincta.*

Pallad. agric. I 35. 3: *Aliqui mulierem menstruantem nus-
quam cinctam solutis capillis nudis pedibus contra erucas et cetera
hortum faciunt circumire.*

Geop. XII 8. 5: *Κάμπας ἐν λαχάνοις ή δένδροις μὴ εῖναι.
τινὲς δὲ, ὅταν κάμπαι πολλὰ δῶσι, γυναῖκα καθαιρομένην εἰσ-
άγοντιν εἰς τὸν κῆπον, ἀνυπόδετον, λυσίταιχα (λυσίκουμον cod. M),
ἐν μόνον ἐνδεδυμένῃ ἴματιον, καὶ μιδὲν ἄλλο ὅλως ἔχοντας,
μήτε περίζωμα μήτε ἔτερόν τι (iam eluet, qua ratione nuditas
paulo coercita sit!). αὕτη γὰρ ἐν τούτῳ τῷ σχήματι τοῖς περιελ-
θοῦσα τὸν κῆπον καὶ διὰ μέσου ἐξελθοῦσα, εὐθέως ποιήσει
ἀφανεῖς τὰς κάμπας¹.*

In vinis curandis pueri investes occupantur. Pallad. de agric. VIII 7: *De hydromelli: inchoantibus canicularibus die-
bus aquam puram pridie sumis ex fonte. in III aquae sextariis
unum sextarium non despumati mellis admiscebis ac diligenter
per carenarias divisum quinque horarum spatio continuo per
investes pueros curabis agitare rasa ipsa concutiens. tunc quadra-
ginta diebus ac noctibus patieris esse sub caelo.* Pallad. XI
14. 16: *Illud memento servare prae ceteris, ut, quotiens vinum
movetur, investis puer hoc aut aliquis satis purus efficiat. Sed*

¹ Schenkl Röm. Mitt. XXI (1906) 210 sqq.

dubium est, utrum illud *puer investis nudum* significet an inpubem. Puer qui in Liberalibus togam virilem sumebat, vesticeps vocabatur (Marquardt, *Privatalt.*² I 125; Fest. ep. p. 368. 9; Gell. V 19. 7; Tertull. de an. 56; Auson. idyll. 4. 73; Apul. de mag. c. 98), ante id tempus investis erat (Macrobius Sat. III 8. 7; Apul. met. V 28, de mag. c. 98. De ea voce perperam iudicaverunt Nonius p. 45 M; Serv. ad Aen. VIII 659). Cum autem ea caerimonia pubertatis termino fieret, voces investis et inpubes, vesticeps et puber eadem significatione usurpari solebant. Qua ex origine eum morem deducamus, incertum est, tamen inde ortum esse suspicari liceat, quod pueri pristinis Romanorum temporibus primam aetatem nudo corpore agebant. Qui pueri investes vel inpubes (*ἀρρωστοί*) quantum valuerint in medicina populari et in rebus magicis, exemplis docemur plurimis. Marc. 8. 78; 8. 203; 9. 23; 9. 106; 26. 94; 29. 34; 36. 28; 26. 30; 22. 37; Pallad. VIII 7; XI 14. 16; Diosc. II 9; Plin. XXIV 39; XXVIII 65. 75. 229; Theod. Prisc. eupor. I 12; Rieß P.W. I 86.

Quamquam in eis caerimoniis velut in sacris nuditate vinculorum impedimenta solvere putabant, tamen multum valebat vis averrunca quam nuditati et gestui obscoeno adscribabant (v. Plin. XXVIII 78). Cui rei cum fidem haberent maximam, ad tempestatis calamitates avertendas mulieres caelo genitalia denudata ostendere solebant. Plin. XXVIII 77: *Iam primum abigi grandines turbinesque contra fulgura ipsa mense undato; sic averti violentiam caeli, in navigando quidem tempestates etiam sine menstruis;* cf. Solinus I 73; Geop. I 14. 1: *Τυνὴ ἔμπειρος δειξάτω τὰ αἰδοῖα αὐτῆς χαλάζη, καὶ ἀποστρέψει. ὅμοιως δὲ τὴν τοιαύτην θέαν καὶ πᾶν θηρίον φεύγει* (cf. Plin. XXVIII 78)¹.

Quos ritus superstitiosos ut explicemus duae viae patent. Primum enim originem ducimus a sanguinis potestate daemones avertendi, quorum numine laeso grandines missas esse putabant et quos ipsos in nubibus suspicabantur². Quos ut

¹ Weinhold *Heidn. Rit.* 34; Sittl *Gebärden* 123; O. Jahn *Über den Abergläuben des bösen Blicks bei den Alten, Sitzsber. sächs. Ges. d. Wiss.* VII (1855) 28 sqq.

² Ex Germanorum opinione nubes, si qua ratione (ut campanorum sonitu) depeluntur, magae mulieres nudaee decidunt; v. Weinhold I. c. 14.

sanguinis, praesertim cum ira incensi essent, cupidissimos (Val. Flacc. I 828; Hermann *Gottesd. Alt.*² 171; Tambornino l. c. 87) sanguine oblato placare solebant, cuius vis valde augetur, si sanguis menstruus est¹.

Deinde autem eis in caerimoniis summi momenti erat gestus ille obscoenus, cui vim avertentem tribuebant maximam, v. Jahn *Abergl. des bösen Blicks* 80 sq., 93 sq.; S. Seligmann *Der böse Blick u. Verwandtes*, Berlin 1910, II 204. Quod perspicitur ex Neptuni fabula, quem, ut Bellerophon tem neglectum ulcisceretur, Lyciorum oram aquis vastantem mulieres genitalibus detectis reppulisse dicuntur. Plut. virt. mul. IX 248B: Αἱ γυναικες ἀνασυράμεναι τοὺς χιτωνίσοντος ἀπίγνησαν αὐτῷ· πάλιν οὖν ὑπ' αἰσχύνης ἀναχωροῦντος δύτιον καὶ τὸ κῆμα λέγεται συναποχωρῆσαι². Huc accedit, quod gestus obscoenus contumeliosus atque iniuriosus putabatur; v. Gruppe *Griech. Myth.* 896; Heim, *Incantamenta magica Graeca Latina, Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XIX (1893) 507. Notissimum praebent exemplum illae mulieres Laconiae, de quarum una refert Plutarchus (*Lacon. apophth.* IV 241B): Τῶν νίῶν φυγόντων ἐκ μάχης καὶ παραγενομένων ὡς αὐτήν, ποῖ, φησίν, ἵκετε δραπετεύσαντες, κακὰ ἀνδράποδα; ἢ δεῦρο δθεν ἔξεδυτε καταδυσόμενοι; ἀνασυραμένη καὶ ἐπιδείξασι αὐτοῖς τὴν κοιλίαν. Idem de Persis narratur apud Plut. virt. mul. 246A: Πέρσας Ἀστυάγους βασιλέως καὶ Μίδων ἀποστήσας Κῦρος ἱππήθη μάχῃ· φεύγοντι δὲ τοῖς Πέρσαις εἰς τὴν πόλιν, δλίγον ἀπεχόντων συνεισπεσεῖν τῶν πολεμίων, ἀπίγνησαν αἱ γυναικες ποδὸς τῆς πόλεως καὶ τὸν πέπλον^s ἐκ τῶν κάτω μερῶν ἐπάρασαι . . . εἶπον . . . ταύτην τὴν ὄψιν ἄμα καὶ φωνὴν αἰδεσθέντες οἱ Πέρσαι

¹ Cf. Sen. *nat. quaest.* IV 6; VII 7; Clem. Al. *strom.* VI 8, 31; Palladius I 35; v. Niclasii editoris (Lpzg. 1781) adnotationes ad Geop. I 15; Diels *Sib. Blätter*, Berl. 1890, 69 adn. 2; H. L. Strack *Das Blut im Glauben und Abergläuben der Menschheit*, München 1900; Wächter *Reinheitsvorschriften im griech. Kult (Rel.gesch. Vers. Vorarb.* IX 1) 38.

² Bethe, P.W. III 247; Müller *Nacktheit* 9. Ventos ut delinirent nautae Itali, nates eis ostendebant: Sittl *Gebärden* 114; cf. Weinhold *Heidn. Rit.* 35; Liebrecht *Zur Volksk.* 355 sqq. Grandines apud Ruthenos depelluntur, cum magae eis offerunt clunes detectas, Weinhold 25. Similia ex aliarum gentium superstitione prodit Weinhold 11. 42. 45; vide etiam Wellhausen *Reste arab. Heidentums*² 159; Liebrecht *Volksk.* 328. 401; Rieß, P.W. I 85; Kuhnert, ib. VI 2011.

καὶ πανίσαντες ἑαυτοὺς ἀνέστρεψάν τε καὶ συμβαλόντες ἐξ ἀρχῆς
ἐστρέψαντο τοὺς πολεμίους; cf. Iustin. I 6. 13—14¹.

Apud Theophr. char. VI 2: 'Ο δὲ ἀπονενοημένος τοιοῦτος
τις, οἷος δημόσαι ταχύ, πανῶς ἀποῖσαι, λοιδορηθῆναι δυνάμενος,
τῷ ἦθει ἀγοραῖός τις καὶ ἀνασεστρεμένος καὶ παντοποιός (cf.
Hesych. s. v. ἀνασεστρεμένη· ἡ συρόμενον ἴματιον ἐπαίρουσα καὶ
μέρος γυμνοῦσα) et XI 2: 'Ο δὲ βδελυφὸς τοιοῦτος, οἷος ἀπαντήσας
γυναιξὶν ἔλευθέρωσις ἀναστρέψαμενος δεῖξαι τὸ αἰδοῖον; v. adnot.
in edit. Lips. 1897 p. 93. Similiter Aegyptiorum mulieres
τωθάζουσι βωσαι τὰς ἐν τῇ πόλει ταύτη γυναικας, αἱ δὲ δρεχόνται,
αἱ δὲ ἀνασύρονται ἀνιστάμεναι, Herod. II 60; v. A. Wiedemann
Herodots II. Buch, Lpzg. 1890, 256; Sittl *Gebärden* 100. Cf.
etiam quae Diodor. I 85. 3 de mulieribus Apim venerantibus
refert: 'Ἐν δὲ ταῖς προειρημέναις τετραράμονθ' ἱμέρωσις μόνον
δρῶσιν αὐτὸν αἱ γυναικες κατὰ πρόσωπον ἰστέμεναι καὶ δεικνύουσιν
ἀναστρέψαμεναι τὰ ἑαυτῶν γεννητικὰ μόρια, τὸν δὲ ἄλλον χρόνον
ἄπαντα κεπωλυμένον ἐστὶν εἰς ὅψιν αὐτὰς ἔρχεσθαι τούτῳ τῷ θεῷ.

Cum autem antiqui timerent, ne pudendorum aspectu deum
aliquem offendarent, ea ex religione prae scriptum Pythagoreorum
explanare possumus πρὸς ἥλιον τετραράμενον μὴ δημιχεῖν,
Androcydes ap. Diog. Laert. VIII 17; Iambl. protr. XXI 115. 19
Pist.; Aristot. π. τῶν Πυθαγορείων ap. Rose, Ar. pseudoep. 202;
v. Boehm, De symb. 53; Usener *Götternamen* 179. Neque soli
Pythagorei solis lucem ita venerabantur, sed iam apud Hesiōdum op. et d. 727 sqq. vetatur:

Μηδ' ἄντ' ἡελίον τετραράμενος δρθὸς δημιχεῖν.
αὐτὰρ ἐπει λε δή, μεινημένος ἐς τὸ ἀνιότα,
μήτ' ἐν ὁδῷ μήτ' ἐπιτὸς ὁδοῦ προβάδην οὐφύσης
μηδ' ἀπογυμνωθείς· μακάρων τοι νύκτες ἔασιν.
ἔξομενος δ' ὁ γε θεῖος ἀνὴρ πεπνυμένα εἰδώς,
ἢ ὁ γε πρὸς τοῖχον πελάσας ἐνερκέος αὐλῆς.

Eadem haec religio valebat apud Iudeos, Deuteronom. 23. 13 sq., apud Essaeos, Ioseph. bell. Iud. 2. 8. 9; Hippolyt. IX 25; v. Schwally *Semit. Kriegsaltert.* 67 sq.; Boehm l. c. 53. Plin. XXVIII 69: *Magi vetant . . . contra solem lunamque*

¹ F. Dümmler *Philol.* N. F. VII (1894) 125 = *Kl. Schr.* II 409.

nudari aut umbram cuiusquam ab ipso respergi. Hesiodus iuxta obstantia reddi suadet, ne deum aliquem nudatio offendat.

Ad similem caeli venerationem fortasse pertinet, quod flamen Dialis tunica intima nisi in locis tectis non exuit se, ne sub caelo tamquam sub oculis Iovis nudus sit, Gell. X 15, 20; cf. Plut. quaest. Rom. XL 274 B: *Διὰ τὶ τῷ ιερῷ τοῦ Διὸς οὐκ ἔξεστιν ἐν ὑπαίθρῳ ἀλείφεσθαι . . . πατὴρ δ' ὁ Ζεὺς καὶ τὸ ἐν ὑπαίθρῳ μάλιστά πως εἶναι δοκεῖ τοῦ Διὸς ἐνώπιον.* ᾧ, καθάπερ ἐν ναῷ καὶ ιερῷ γυμνοῦν ἔστιν ἀθέμιτόν ἔστιν, οὕτω τὸν ὑπαίθρον ἀέρα καὶ τὸν ὑπογράνιον, ὅντα καὶ θεῶν καὶ δαιμόνων μεστόν, ἔξειλαβοῦτο; v. Aust in Roscheri *Lex. myth.* II 698.

Eadem superstitione apud antiquos vetabatur locis sacris mingere, Pers. I 13: *Pinge duos angues: pueri, sacer est locus, extra | meiit, aut ad imperatorum statuas, Ael. Spart. Carac. V 7: Damnati sunt eo tempore qui urinam in eo loco fecerunt, in quo statuae aut imagines erant principis;* v. Sittl *Gebärden* 100.

Adiungam denique inscriptionem in lapide insculptam, quam Jahn *Aberg. d. bös. Bicks* 88 exhibet: *Quisquis in eo vico stercus non posuerit aut non minxerit, is habeat illas propitiias, si neglexerit, viderit, quocum conferas illud Aristophaneum κατατιλᾶ τῶν Εζατείων* (ran. 366); cf. Hor. sat. I 8, 38.

Ut autem denudatio partium pudendarum vim exercebat apotropaeam, etiam eorum figuris contra daemonum insidias utebantur. Ita amolimentum valentissimum a mala effascinatione erat phallus. Porphyr. ad epod. 8. 18; Sittl *Gebärden* 121; Kuhnert, s. v. *fascinum*, P.W. VI 2011; Jahn *Aberg. des bös. Bicks* passim; Preller-Jordan *Röm. Myth.*³ II 50. 60. 255; Müller *Nacktheit* 129; Pernice *Festschr. f. Benndorf*, Wien 1898, 75 sqq.; Marquardt *Privatleben*² 84; Mau P.W. III 1048; Usener *Reden u. Vorträge* 116; Seligmann *Der böse Blick* II 188 sqq. Inde fluxisse videtur, quod gestus ille obscoenus, quam ficam appellare solebant, ad daemones deterrendos usui erat, Sittl *Gebärden* 123. Eandem vim apotropaeam adscribabant veteres digito medio extenso, qui digitus ea re impudicus verpus infamis vocabatur; v. Weinreich *Antike Heilungswunder (Rel.gesch. Vers. Vorarb.* VIII 1) 45 adn. 2; Seligmann *Der böse Blick* II 184 sqq. Multo rarius cunnus amuleti loco in usu erat apud antiquos (Seligmann I. I. II 203); sed symbola eius similia substituebant,

ut conchas, quae *ζοιχναὶ* Graece appellantur. Rieß, P.W. I 85; 1985; Kuhnert, ib. VI 2012; Jahn l. c. 79; S. Seligmann *Der böse Blick* II 126. 204.

Sed haec hactenus. Iam redeamus, unde aberravimus, ad nuditatem in rebus rusticis usitatam. Vere apud populos agrestes caerimoniae aguntur ad fertilitatem augendam, quarum affero Germanicam quae vocatur *Pflugumziehen*, quam nudi iuvenes aut virgines exercent; v. E. H. Meyer *Indogerm. Pflügebräuche*, *Ztschr. Ver. Volksk.* XIV (1904) 18; Mannhardt *Feld- u. Waldk.* 468. 560; Preuß *Globus* LXXXVI 380 b; Weinhold l. c. 27 sqq., 29 sqq. Quae actio magica, qua ex opinione orta sit, inde elucet, quod sub aratro nihil aliud nisi membrum virile intellegebant iam veteres. Ea significatione Lucretius de rer. nat. VI 1265 vomere voce utitur, et quam arta cognatione *ἀγρὸν ἀροῦν* et *τέκνα στείρειν* cohaereant, multis antiquorum testimoniis confirmatur¹. Caerimonia igitur arandi efficiebant, ut Dieterichii verbis (*Mutter Erde* 97) utar, *einen Be-fruchtungzauber: der Pflug begattet die Erde; er ist der phallus.*

Cui consuetudini morem apud gentes incultas late diffusum comparem. Ut solum uberem redderent, coitus rudibus temporibus in agro obibant², deinde mentibus magis eruditis amplexus Venereo quocumque modo imitabantur. Ex antiquorum litteris commemoro Cereris cum Iasione in agro nuptias, Od. V 125 sqq.; Hes. Theog. 969 sqq.; Mannhardt *Myth. Forschgen* 238 sqq., Seeliger in Roscheri *Lex. myth.* II 60³. Quibus in ritibus sacris nuditatem religiosam esse quid mirum?

Apud gentes naturales in feriis agrestibus ad terrae fertilitatem augendam pompaे fieri solebant ab hominibus nudis, qui arrecto pene nimio finguntur, Preuß *Arch. f. Anthropologie* I (1904) 174 sqq. Similiter ad pluviam impetrandam ambar-

¹ Locos huc pertinentes collectos habemus apud L. Preller *Demeter u. Persephone*, Hamburg 1837, 35 adn. 61; Mannhardt *Myth. Forschgen* 352 sqq.; A. Dieterich *Mutter Erde* 78 sqq.; A. Abt *Die Apologie* 242 sqq.

² Cf. Aug. c. D. IV 11: *Terram vero tamquam coniugem eandemque matrem . . . fecundis imbribus et seminibus fetet Iuppiter.*

³ Cf. Mannhardt, WFK I 469 sqq., 480 sqq.; Usener *Hess. Blütt. f. Volksk.* I 202 sq.; Preuß *Ursprung der Religion u. Kunst*, *Globus* LXXXVII (1905) 356 sqq., 415 sqq.; Weinhold l. s. 20; Preuß *Ztschr. f. Erdkunde* 1908, 167.

valia fiebant a viris nudis, qui in vase apud Mexicanos invento depinguuntur phallo maximo ornati, Preuß l. c. 131; Dieterich *Mutter Erde* 96.

Eadem caerimonia observata est apud gentem Mexicanam, quae Zuñi vocatur. Decem viri praeter licium nudi vici domos circumveunt, super quos mulieres aquam effundunt quam plurimam¹. Quibus cum pompis optime consentiunt actiones sacrae, quas in vase Corinthiaco depictas videmus². Hephaestum sequuntur iuvenes nudi, partim ithyphallici, et Dionysus ipse nudus depictus est³. Cuius similes pompas descriptis Heydemann, in quibus iuvenes nudi phallum immensum portant⁴.

Sub quibus figuris ingenti pene distinctis daemones primo agnovit suo iure Dümmler *Annal. dell' Inst.* LVII (1885) 128 sqq. = *Kl. Schr.* III 21 sqq., quibus ut fertilitatis daemonibus praecipue convenit species illa phallica⁵.

Ut autem hi daemones corpore nudo cogitantur, ita signa fecunditatis praecipue penem et vulvam in ritibus ad terrae fertilitatem augendam plurimum valuisse manifestum est⁶.

Daemones ubertatis ea re membro finguntur quam maximo; qua de causa describitur Priapus *ruber hortorum custos, membrisor aequo, qui tectum nullis vestibus inguen habet*, Priap. I 5; v. Jessen in Roscheri *Lex. myth.* III 2975.

Deinde Mercurius apud Graecos deus ubertatis et genitalis habebatur, qui primo ipse phallus erat, deinde phalli symbolo significabatur, non solum Cylleneae (Artemidor I 45; Hippolyt. ref. haer. 5. 7 p. 144; Paus. VII 26, 3; idem haud raro φάλης nominabatur, v. Luc. Iup. trag. 42. Φάλης cum phallo cognatum esse docet Aristoph. Ach. 263 et Hesych. s. v.), sed

¹ Preuß *Arch. f. Anthropol.* I 131 sqq.; Dieterich *Mutter Erde* 96.

² Quod publici iuris fecit et explanavit G. Löschcke *Athen. Mitt.* XIX (1894) tab. VIII 511 sqq.; v. Preuß l. c. 133.

³ Dionysi, quamquam is plerumque in imaginibus vestitus fingitur, nuditas tamen confirmatur nummo in Graecia Magna reperto; v. Thraemer in Roscheri *Lex. myth.* I 1100; Loeschke l. c. 516 sq.

⁴ III *Hall. Winkelm. Progr.* tab. II 3a, 3b; apud Preuß 134 fig. 6. 7.

⁵ A. Körte *Archäol. Jahrb.* VIII (1893) 61 sqq.; Usener *Heilige Handlung, Arch. f. Rel. Wiss.* VII (1904) 285.

⁶ J. A. Dulaure *Des divinités génératrices ou du culte du phallus*, Paris² 1915.

etiam aliis locis sub ea specie colebatur¹; cf. Herod. II 51; Aristoph. Lys. 1079 c. schol.; Paus. IX 39. 7; Hippolyt. ref. haer. V 8 p. 152 (ed. Duncker-Schneidewin, Gött. 1859): “Εστηκε δὲ ἀγάλματα δύο ἐν τῷ Σαμοθράκων ἀνακτόρῳ ἀνθρώπων γυμνῶν, ἄνω τεταμένας ἔχόντων τὰς χεῖρας ἀμφοτέρας εἰς οὐρανὸν καὶ τὰς αἰσχύρας ἄνω ἐστραμμένας καθάπερ ἐν Κυκλήνῃ τὸ τοῦ Ἐρμοῦ”; cf. Varro I. 1. V 55.

Huc pertinent denique Δάκτυλοι Ἰδαιοί² et ei daemones, de quibus Athenaeus XIV 15. 16. p. 621 e—622 d loquitur.

Deinde ad sacra rustica spectant Floralia, quae Romae ita celebrabantur, ut mimi agerentur, quorum partes non mimae, sed meretrices — nec multum intererat — suscepserant, quae populo spectante vestibus depositis nudae agebant; schol. Iuv. VI 250: *Meretrices nam Floralibus ludis armis certabant gladiatoriis atque pugnabant. — Tuba qua committuntur ludi Florales, in quibus meretrices nudatis corporibus per varias artes ludendi discurrunt. Nam a Flora meretrice instituti sunt, in honorem Florae deae conditi, quae floribus praeest. Ludi sunt impudici.* Val. Max. II 10. 8: *Eodem (M. Porcio Catone) ludos Florales, quos Messius aedilis faciebat, spectante populus ut mimae nudarentur postulare erubuit. quod cum ex Favonio, amicissimo sibi una sedente cognosset, discessit e theatro, ne praesentia sua spectaculi consuetudinem impediret. Quem abeuntem ingenti plausu populus prosecutus, priscum morem iocorum in scenam revocavit, confessus plus se maiestatis uni illi tribuere quam sibi universo vindicare.* Seneca ep. mor. XIII 2. 97: *Hoc (adulterium) inter Pompeium et Cœsarem, inter Cicerones Catonemque commissum est, Catonem inquam illum, quo sedente populus negatur permisisse sibi postulare Florales iocos nudandarum meretricum.*

Praeter nuditatem Floralia cum lascivia atque iocis obscoenis celebrari³ scriptores tradiderunt. Iuv. XI 162:

¹ Scherer in Roscheri *Lex. myth.* I 2376, 2360; Dieterich *Abraxas* 71 adn. 4; Preller-Robert *Griech. Myth.* I 411; Deubner, *De incubatione* 20; Reitzenstein *Poimandres* 33; L. Curtius *Die antike Herme*, diss. München 1903.

² Kaibel, *Sacrvloī Ἰδαιοί*, Mitt. Gött. Ges. d. Wiss. 1901, 488 sqq.

³ Iocos obscoenos in plerisque feriis popularibus, præcipue rusticis in usu sunt; v. Preuß *Arch. f. Anthropol.* I 134. Huc pertinere videntur ioci flagitosi, qui a Graecis γεγνωσμοί vocabantur. Diodor. V 4. 7: “Ἐδος δὲ ἵστιν αὐτοῖς ἐν ταύταις τὰς ἡμέρας αἰσχυλογεῖν κατὰ τὰς πρὸς ἀλλήλους

Forsitan exspectes, ut Gatidiana canoro
incipiant prurire choro, plausuque probatae
ad terram tremulo descendant clune puellae.
spectant hoc nuptae iuxta recubante marito,
quod pudeat narrare aliquem praesentibus ipsis,
irritamentum Veneris languentis et acres
divitis urtcae (maior tamen ista voluptas
alterius sexus; magis ille extenditur et mox
auribus atque oculis concepta urina movetur).

Schol. Cornut. ad Iuv. VI 249: *Flora erat apud antiquos ministra Cereris, cuius sacra mense Aprili celebrabantur, quando flores in arboribus sunt. in his autem sacris omnia turpia impune committebant mulieres.* Martial. I 35. 8: *Quis Floralia vestit et stolatum permittit meretricibus pudorem.* Auson. de fer. 25: *Nec non lascivi Floralia laeta theatri;* cf. Ael. Lampr. Heliog. 26.

Christiani praecipue scriptores ludos Florales ob impudicitiam castigabant. Tert. lib. de spect. 17: *Ipsa etiam prostibula, publicae libilinis hostiae, in scena proferuntur, plus miserae in praesentia feminarum, quibus solis latebant, perque omnis actatis, omnis dignitatis ora transducuntur; locus, stipes, elogium, etiam quibus opus non erat, praedicatur, etiam (taceo de reliquis) quae in tenebris et in speluncis suis delitescere decebat, ne diem contaminarent; erubescat senatus, erubescant ordines omnes; ipsae illae pudoris sui interemprices de gestibus suis ad lucem et populum expavescentes scel anno erubescant.* Aug. civ. D. II 27; de cons. evang. I 33. 51; epist. 91, 5; Arnob. VII 33: *Existimatne tractari se honorifice Flora, si suis ludis flagitiosas conspererit res agi et migratu ab lupanaribus in theatra; carm. c. pag. 113: Flora . . . ludorum turpis genertrix, Venerisque magistra.*

Ex nonnullis auctorum locis appareat Floralia agi ad fertilitatem praecipue seminum atque fecunditatem augendam. Schol. Pers. V 177: *Hoc enim in ludis Floralibus inter cetera munera iactabatur (scil. piper), quando Terrae ludos colebant et omnia semina super populum spargebant, ut tellus veluti visceralibus placaretur.* Plin. XVIII 26: *Itaque instituerunt Floralia, ut ὄμηλις διὰ τὸ τὴν θεὸν ἐπὶ τῇ τῆς Κόρης ἀρταγῆ ἱερονυμίην γελάσαι διὰ τὴν αἰσχολογίαν.* V. Hesych. s. v. στήνα, Photios στήνα, Cleomedes cycl. theor. 2. 1. p. 112; v. Nilsson Griech. Feste 320 sqq.

omnia bene deflorescant. Arnob. adv. nat. III 23: *Flora illa genetrix et sancta obscenitate ludorum bene curat, ut arva florescant.*

Qua cum re congruit mimarum nuditas, quae ad ritum sacrum pertinet et ex vetustiore aetate conservata est (Val. Max. *priseus mos*). Sub nudis enim mimis ut sub figuris viorum nudorum ithyphallicis fertilitatis daemones intellexit idque aliarum gentium moribus evicit Preuß *Arch. für Anthropol.* I 179 sqq., quarum nuditatem propriam esse supra commemoravi¹. Fecunditatis daemones sunt figurae quoque mulierum fictiles nimio ventre insigne, quae una cum simulacris phallicis apud Russos repertae sunt².

Ad fecunditatis daemonum ferias sacras videntur redire primordia et comoediae Atticae³ et mimi⁴. Actorum autem ornatius talium daemonum habitum imitabatur, quod optime illustratur vasis pictis⁵. Aretaeus II 12: *Οἱ σάτυροι τοῦ Διονύσου ἐροὶ ἐν τῇσι γραφῆσιν καὶ τοῖσι ἀγάλμασι ὡρθια ἵσχουσι τὰ αἰδοῖα, ξύμβολον τοῦ θεοῦ πρίγκαπος.*

Denique ab actionibus magicis ad terrae ubertatem impetrandam mysteria Eleusinia originem traxisse videntur, quae ad Cereris cultum adnexa sunt⁶. Quam ad originem agrestem denudatio obscoena respicit, quae magnum in Cereris sacriss locum obtinebat. Cuius fabulae primum mentio fit hymn. in Cer. 202 sqq.:

¹ Conferas etiam Esthorum choros a mulieribus nudis exercitatos; Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 30.

² Preuß l. c. 179; Reich *Der Mimus*, Lpzg. 1903, I 507 adn. 1; cf. Körte *Arch. Jahrb.* VIII (1893) 70. 71. 75. De Floralibus permulti viri docti egerunt, quorum affero: Mannhardt *Mythol. Forschungen* 354 sqq.; Marquardt *Staatsverw.* III 379 sqq.; Steuding in Roscheri *Lex. myth.* I 1485; Wissowa, PW. VI 2750; idem, *Rel. u. Kult. d. Röm.* 163 sqq.; Preuß l. c. 174 sqq.; Reich *Mimus* 173 sqq.

³ Preuß l. c. 174 sqq.; idem *Der daemon. Ursprng. des griech. Dramas, Neue Jahrb.* XVII (1906) 161 sqq.; J. Poppelreuter, De comoediae Atticae primordiis, diss. Berl. 1893, 15 adn. 2; Wilamowitz in Kaibel, Com. gr. frgm. I 1, 184; Körte *Arch. Jahrb.* VIII 92; Loeschke *Athen. Mitt.* XIX 518; Bethe *Prolegomena zur Gesch. d. Theat.*, Lpzg. 1896; alii.

⁴ Reich *Der Mimus*, Lpzg. 1893.

⁵ Dümmler, Rh. Mus. XLIII (1888) 355; Heydemann *Phlyaken-darstellungen, Arch. Jahrb.* I 266; Preuß l. c. 174 sqq.

⁶ Dulaure *Des divinités génératrices*² 104; de Jong *Ant. Mysterienw.* 21.

Ἴαμβη κέδρ' εἰδνῖα
πολλὰ παρασκῶπτον³ ἐτρέψατο πότνιαν, ἄγριγ,
μειδῆσαι γελάσαι τε καὶ ἥλαιον σχεῖν θυμόν.

Clem. Al. protr. II 20. 3 p. 17: *Καὶ δὴ ξενίσασα ἡ Βαυβὼ τὴν Δῆδὼ δρέγει πυκεᾶνα αὐτῇ, τῆς δὲ ἀναινομένης λαβεῖν καὶ πιεῖν οὐκ ἐθελούσης (πενθήσης γὰρ ἦν), περιαλγῆς ἡ Βαυβὼ γενομένη ὡς ὑπεροραθεῖσα δῆθεν, ἀναστέλλεται τὰ αἰδοῖα καὶ ἐπιδεικνύει τῇ θεῷ. ἡ δὲ τέρπεται τῇ ὄψει ἡ Δῆδὼ καὶ μόλις ποτὲ δέχεται τὸν ποτόν, ἵσθεῖσα τῷ θεάματι. ταῦτ' ἔστι τὰ κρύφια τῶν Ἀθηναίων μυστήρια· ταῦτα τοι καὶ Ὁρφεὺς ἀγαγόστει. παραθήσουμαι δὲ σοὶ αὐτὰ τοῦ Ὁρφέως τὰ ἔπη . . .*

ὅς εἰποῦσα πέπλους ἀνεσύρετο, δεῖξε δὲ πάντα
σώματος οὐδὲ πρέποντα τύπον. παῖς δ' ἦν Ἱακός,
χειρὶ τέ μιν ὁπτασκε γέλῶν Βαυβοῦς ὑπὸ κόλποις.
ἡ δ' ἐπει οὖν μειδῆσε θεά, μειδησ' ἐνὶ θυμῷ,
δέξατο δ' αἰολον ἄγγος, ἐν φυκεῶν ἐνέκειτο.

Quam fabulam Euseb. praep. ev. II 3 eisdem verbis refert. Aliam versionem habet Arnob. adv. nat. V 25; cf. Hesych. s. v. *Βαυβώ· τιθήνη Σίμητρος. σημαίνει δὲ καὶ κοιλίαν, ὃς παρ' Ἐμπεδοκλεῖ. Etym. Magn. 463. 23: Ἴαμβη· τινὲς ὅτι Ἴαμβη Ἡχοῦς καὶ Πανὸς θυγάτηρ, τὴν Σίμητραν δὲ λυπομένην παίζουσα καὶ αἰσχρολογοῦσσα καὶ σχίματα ἀγρόστα ποιοῦσσα ἐποίησε γελάσαι. Schol. in Luciani Peregrin. 13 p. 219, 17 Rabe; v. Kern, P.W. III 151; Schultz in Roscheri *Lex. myth.* I 753; Jong Mysterienw. 1. c.*

Deinde phallus ut ubertatis insigne in mysteriis colebatur. Plut. de cup. div. VIII 527D: *Ἐπὶ πᾶσι δὲ φαλλός. Fascinus in cista sacra adorabatur, Clem. Al. protr. II 19. 4, et sunt, qui Bacchum ipsum phallum esse putent: Thiele Neue Jahrb. 1902, 407 sqq.; Foucart *Le culte de Dionys en Attique, Ac. Inscr.* XXXVII (1904) 71—80. Quae sententia vel eo confirmari videbatur, quod Bacchus in Venereis deis enumerabatur. Aug. civ. D. VI 9; Schol. Aristoph. Ach. 243: *Παΐδων γενέσεως αἴτιος δὲ θεός;* interdum etiam hymenaeus vocabatur, v. Gruppe 1. c. 1422. Quocum cohaerere videtur ille Ιτόννος Φάλλην, qui Methymnae colebatur, Paus. X 9. 3, et Sicyoneus χοιροφάλλας, FHG I 135; Schol. Aesch. Pers. 1033. Ad phalli porro cultum*

pertinent auctorum testimonia, qui mysteriorum flagitia vituperant; v. Ambros. virg. I 4. 16 (Mi. XVI 193): (*orgia Liberi*), *ubi religionis mysterium est incentivum libidinis*; Liv. 29. 13; Val. Max. VI 37; Gruppe Griech. Myth. 1423. Ex sacris agrestibus deinde ortus esse videtur ὁ ιερὸς γάμος Cereris, quem in mysteriis imitabantur; v. Jong *Mysterien*. 22 sqq.¹.

Similiter in Cereris et Proserpinæ honorem Thesmophoria cum lascivia celebrabantur, (*καθὸ παρὰ τὸν τοῦ σπόρου καιρὸν τὴν ἔορτὶν αὐτῆς ἄγονου*, Cornutus Theol. c. 28 p. 55 Lang; Nilsson *Griech. Feste* 320 sqq.), γυνόμενα παρὰ Ἀθηναῖς, ἐν οἷς προτίθεται (Rohdius supplavit πέμψατα) αἰσχύναις ἀνδρείαις ζοικότα, περὶ ᾧ διηγοῦνται ὡς πρὸς σύνθημα τῆς τῶν ἀνθρώπων σπορᾶς γενομένων . . . ἑπόμηναι δὲ τοῦ πάθους ἡ τοιαύτη ἔορτή. ἐν ταύτῃ καὶ τελετῇ τις εἰσάγεται γυναικῶν ἐν Ελευσῖνι, καὶ παιδιὰ λέγονται πολλὰ καὶ σκάμματα. μόναι δὲ γυναικες εἰσπορευόμεναι ἐπ' ἀδείας ἔχοντιν ἢ βούλονται λέγειν. καὶ δὴ τὰ αἰσχυστα ἀλλήλαις λέγονται τότε. ἀναφωνοῦσι δὲ πρὸς ἀλλήλας πᾶσαι αἱ γυναικες αἰσχρὰ καὶ ἀσεμνα βασιάζονται εἰδη σωμάτων (Rohdius legi vult σχημάτων) ἀπρεπῆ ἀνδρείᾳ τε καὶ γυναικεῖᾳ κτλ. Schol. in Lucian. dial. meretr. VII 4 p. 279, 25 ed Rabe; cf. etiam schol. in dial. meretr. II 1; Rohde *Kl. Schr.* II 365; cf. Theodorete. cur. Gr. off. III 152: *Τὸν κτέρα τὸν γυναικεῖον ἐν τοῖς Θεσμοφοροῖς παρὰ τῶν τετελεσμένων τιμῆς ἀξιούμενον.* Athen XIV 56; Apollod. I 5. 1. Cum eis sacris consentiunt denique Liberalia Romae celebrata, de quorum turpitudine Aug. civ. D. VII 21. 24 verba fecit.

¹ Etiam illud ῥε, οὐε ad generationem refert Procl. in Platonis Tim. 239 C; v. Dieterich *Mithrasliturgie* 214; Jong l. c. 22 sqq.; cf. Aug. c. D. IV 11.

CAPVT TERTIVM

De nuditate Christianorum sacra

Ut Graeci et Romani sic etiam Christiani in nonnullis ritibus nuditatis legem observabant, praecipue in rebus sacris, quae partim a paganorum caerimoniis fluxisse videntur¹. Sed plerumque apud Christianos nuditas ad pedes solos pertinet.

Ac primum quidem mysteriorum Graecorum lustrationes magnam habebant auctoritatem in baptismatis ritibus christianis².

A mysteriorum ritibus nuditatis religio in exorcismo praescripta orta esse videtur, de qua mentio fit praecipue in ritibus ecclesiae orientalis; v. Dionys. Areop. de eccl. hier. II 2. 6 (Migne PG III 396): *Tῶν δὲ ἀπογραψαμένων εὐχὴν ἴερὰν ποιεῖται, καὶ ταῦτην ἀπέσης αὐτῷ τῆς ἐκκλησίας συμπληρωσάσης, ὑπολύει μὲν αὐτὸν, καὶ ἀμφιέννυσι διὰ τῶν λειτουργῶν.* II 3. 5 p. 401: *Γυμνὸν καὶ ἀνηπόδετον ἵστησι πρὸς δυσμὰς ἀγορῶντα.* Barberini Euchologion saec. XI: *Εὐχὴ εἰς τὸ ποιῆσαι κατηγορύμενον. ἀποδέει αὐτὸν καὶ ὑπολύει, καὶ ἵστησιν αὐτὸν κατὰ ἀνατολὰς καὶ ἐμφυσᾷ αὐτῷ γ'. καὶ σφραγίζει αὐτοῦ τὸ μέτωπον*

¹ G. Loeschke *Jüdisches u. Heidnisches im christlichen Kult*, Bonn 1910, 16 sqq.

² Hatch *Griechentum u. Christentum*, Frbg. i. B. 1892, 211 sqq.; Anrich *Griech. Mysterienwesen* 200 sq.; Gruppe *Griech. Myth.* 1656. 200 sqq.; Jong *Mysterienwesen* 3 sqq., 181 sqq.

καὶ τὸ στόμα καὶ τὸ στῆθος¹. Symeon Thessalonic. περὶ τῶν ἰερῶν τελετῶν c. 62 (Migne PG 155. 213): Εὐθὺς γυμνῷ ὅπῃ καὶ ἀπεριπαλύπτῳ, μετὰ περιβολαίου μόνου, ἐμφυσᾷ τῷ κατηγορικῷ σταυροειδῶς τοίτον ὁ ἵερεύς. Ordo baptismi Coptarum (apud Deuzinger, Ritus orientalium 1863, I 198) praescribit ante abrenuntiationis actum: *Denudetur baptizandus.* Similiter ex ordine bapt. Jacobi Edesseni l. c. 283: *Ante exorcismum: diaconi exuunt baptizandum vestimentis suis et monilibus et inauribus et reliquis omnibus.* Ordo Severi Antioch. l. c. 304: *Diaconus exuit eum vestimentis suis reliquis.* Idem iubetur ordine Basilii M. Syriaci l. c. 319: *Primo baptizandos exuant omni vestitu ac ornatu ex metallo, auro aliove et solis linteis illos induant;* v. Anrich l. c. 200.

Quae corporis denudatio non unguendi causa constituta erat, sed iam caerimoniis, quae unctionem antecedebant, possebatur². De his caerimoniis optime docemur a Chrysostomo (ad illum. catechum. 1. 2. Migne PG IL 225): Ἐβουλόμην μὲν πρῶτον ἀπάντων εἰπεῖν . . . καὶ τίνος ἔνεκα μετὰ τὴν παρ' ἡμῶν διδασκαλίαν ὑπολύσαντες ἡμᾶς καὶ ἀποδύσαντες (οἱ πατέρες) γυμνοὺς καὶ ἀνυπόδετον μετὰ τοῦ χιτωνίσκου μόνου πρὸς τὰς τῶν ἔξορκιζόντων παραπέμποντι φωνάς. οὐ γὰρ ἀπλῶς οὐδὲ εἰκῇ καὶ τὸ σχῆμα καὶ τὸν καιρὸν ἐκεῖνοι τοῦτον ἡμῖν διετύπωσαν.

Sed etiam vestes deponendi morem in exorcismi ritibus apud occidentales cognoscimus. Baptizandi enim in cilicio, qua ueste poenitentiali induiti erant, stantes commemorantur. Augustin. serm. 216. 10 (PL 38. 1082): *Et vos quidem, cum scrutaremini atque ipsius fugae persuasor debite increparetur, non estis induiti cilicio; sed tamen vestri pedes in eodem mystice constituerunt.* <Aug.> de symb. ad catech. II 1 (PL 40. 637): *Quid est, quod hac nocte circa vos actum est, quod praeteritis noctibus non actum est; ut ex locis secretis singuli produceremini in conspectu totius ecclesiae, ibique cervice humiliata quae male fuerat ante exaltata, in humilitate pedum cilicio substrato in vobis celebraretur examen, atque ex vobis extirparetur diabolus superbus, dum super vos invocatus humiliis altissimus Christus?*

¹ J. C. Conybeare, *Rituale Armenorum*, Oxford 1905, 390; J. Dölger *Der Exorzismus im Taufritual*, Paderborn 1909, 105 sqq.

² Anrich l. c. 200; Dölger *Exorzismus* 105.

Quibus ex exemplis apparebat catechumenos interdum lilio aut tunica iam induitos esse; postea autem pedibus tantum nudis lustrabantur eis in caerimonii. Ut mystae purgationes sacras, ita baptizandi quoque exorcismi caerimonias subire debebant nudis pedibus¹.

Apud Ioann. Diaconum ad Senarium cap. 6 (Migne PL 59. 403) catechumeni nudis pedibus iubentur incedere, ut depositis morticinis et carnalibus indumentis agnoscant se illius viae iter arripere, in qua nihil asperum, nihil potest inveniri nocivum. haec igitur ecclesiastica sollicitudo per successiones temporum carna dispositione constituit: quamvis horum vestigia vetus pagina non ostendat; Dölger l. c. 105. <Augustin.› de symb. ad catechum. sermo IV c. 1, 1 (PL 40. 660 sq.): *Omnia sacramenta quae acta sunt et aguntur in verbis per ministerium servorum Dei, exorcismis, orationibus, canticis spiritualibus, insufflationibus, cilicio, inclinatione cervicum, humilitate pedum, pavor ipse omni securitate appetendus, haec omnia, ut dixi, escae sunt, quae vos reficiunt in utero, ut renatos ex baptismō hilares vos mater exhibeat Christo.*

Ex ecclesiae orientalis ritibus catechumeni quoque in exorcismo nudis pedibus ante sacerdotem stantes describuntur in actis concilii Constantinopolitani: *Ἐν τῷ φωιτηρίῳ ὅντες εἰς κατίχησιν τῶν νεοφυτίστων ἀποστιχαρίων καὶ ἀνυποδέτων ὅντων ἐπορχιζόντων αὐτοὺς διακόνων, Mansi IX 1111 d; vide etiam Mansi VIII 1103: Ἰστανται τὸ σχῆμα τοῦ ἀγόνος ἀποτληροῦντες, κάτω νεύοντες καὶ τὰς χεῖρας συμπλέκοντες καὶ τρέμοντες εὐκαίρως.* Anrich *Mysterienw.* l. c.; Dölger l. c. 106.

Nuditas autem in baptismatis ritibus usitata duabus praeципue ex causis explanari videtur. Primum enim Iudeorum consuetudinem retinebant Christiani, qui ad luctum atque poenitentiam declarandam corpus denudare solebant; cf. II Sam. 3. 31; Is. 32. 11; Dölger l. c. 109.

Deinde autem nuditate lustrationem (*πάθασιν*) quandam effici putabant, praesertim cum ea in re exemplum praerherent mysteria, Anrich l. s. 200.

Plotinus enim et Proclus sub vestimentis animi passiones

¹ Dölger *Exorzismus* 105 sqq.

et malas inclinationes intellegebant, quae una cum vestibus deponerentur. Procl. in Alc. II p. 296 (ed. Cousin, Paris. 1820): *Καὶ ἀποδυνομένοις τὰ πάθη καὶ τοὺς χιτῶνας, οὓς καπιόντες προσειλήφαμεν, ἔσχατος χιτών ἐστιν ἀποδυτέος ὁ τῆς φιλοτιμίας, ἵνα γυμνοί τε¹, ὡς φησι τὸ λόγιον, γεγονότες ἔστιν τῷ Θεῷ προσιδρύσωμεν . . . ταῖς θείαις ζωαῖς ἔστιν ἔξουσιώσαντες.* Plotin. Enn. I 6. 7 (v. supra 13). Quae nuditatis significatio iam antea cum mysteriorum ritibus coniuncta fuisse videtur. Quid igitur mirum, quod etiam Christiani symbolice, ut ita dicam, catechumenorum in baptismate nuditatem interpretabantur. Dionysius Areopagita Proclum auctorem secutus (eccl. hier. II 3. 5) vesti exuta effici putabat *das Ausziehen aller bösen Neigungen, die Hinwegnahme alles Vielfältigen und Gespaltenen in der Seele und dementsprechend die Rückkehr zur Einheit*².

Similiter de ea caerimonia iudicavit Cyrillus Hierosolym. catech. mystagog. II 2 (ed. Rupp II 356. 358): *Ἐδθὺς οὖν εἰσελθόντες ἀποδύεσθε τὸν χιτῶνα· καὶ τοῦτο ἵν εἰκὼν τοῦ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον ἀποδύεσθαι σὺν ταῖς πράξεσι . . . ἐπειδὴ γὰρ τοῖς μέλεσι τοῖς ὑμετέροις ἐνεργώλενον αἱ ἀντικείμεναι δυνάμεις, οὐκέτι φορεῖν ὑμῖν ἔξεστι τὸν παλαιὸν ἐκείνον χιτῶνα, οὐ τοῦτον πάντως λέγω τὸν αἰσθητόν, ἀλλὰ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, τὸν φειδόμενον ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῆς ἀπάτης.*

Deinde ad antiquorum nuditatem in pompis sacris usitatam redire videtur, quod apud Christianos supplicationes fieri solebant nudis pedibus, quas, quamquam omnium fere gentium religione et ad gratias agendas et auxilium divinum exorandi causa habentur, tamen arta cognitione cum antiquorum rogationibus cohaerere evicit H. Usener *Alte Bittgänge (Philos. Aufsätze Ed. Zeller gewidmet, Lpzg. 1887, 277—302 = Weihnachtsfest, Bonn 1889, 289 sqq.).* Ita rogationes quotannis vere habitae, quae litania minor appellabatur, Ambaryalibus sub-

¹ In editione altera (Paris. 1864, p. 433) editor legi vult γυμνῆτες.

² H. Koch *Pseudo-Dionysius Areopagita in s. Beziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienvesen*, Mainz 1900, 163; Dölger *Exorzismus* 112; cf. Sym. Thess. c. LXII (P. Gr. 155 p. 217): *Ἐλεύθερος κρῆτιν τῶν παθῶν καὶ λελυμένος τῆς ἀποτιτας καὶ γυμνὸς πάσης κακίας καὶ περιβλήματος ἀμαρτίας ἀλλότριος, καὶ τὴν δουλείαν ὑποδεικνὺς τῷ Θεῷ. διὰ τοῦτο τοιννοὶ ἴσταται γυμνός.*

stitutae sunt; ab eadem origine orta esse videtur litania maior quae dicitur. Nec minus supplicatio, quae mense Februario agebatur (*Lichtmessprozession*), cum Amburbali Romanorum connecti potest, v. Usener l. c. 268 sqq. Quibus rogationibus et populus et magistratus et summus clerus intererant nudis pedibus, v. Usener l. s. 280. 297 (*Weihm.* 295. 313); Anrich l. c. 232; v. Martene, *De antiquis ecclesiae ritibus*, Antwerpen 1764, l. IV c. 27, vol. III 184 sq.: *Processiones nudis pedibus.* *Et quia poenitentiae demonstrandae causa praesertim fiebant illae supplicationes, omnes ipsi etiam laici et saeculares viri ac mulieres nudis in illis incedebant pedibus, ut constat non solum ex ordine Romano, sed etiam ex hoc Concilii Moguntini anni 813, canone XXXIII: Placuit nobis ut litania maior observanda sit a cunctis christianis diebus tribus, sicut legendo reperimus, et sicut Sancti Patres nostri instituerunt, non equitando nec pretiosis vestibus induiti, sed discalceati, cinere et cilicio induiti, nisi infirmitas impudierit.* Et p. 185: *In iis varias stationes. Ea in processione plures factas fuisse stationes tum Romae, tum alibi testantur libri Rituales quas consulimus pene omnes.*

De litania minore praescribit *Ordo processionis in rogationibus: Nemo ibi equitare praesumat, sed discalceatis pedibus omnes incedant.* Martene l. c. 185.

PARS ALTERA

De vinculorum apud antiquos religione

Nuditatis religione exhibita iam accedamus ad alteram dissertationis partem, qua agitur de vinculorum, praecipue nodorum apud antiquos superstitione. Quid de vinculis cogitaverint veteres, ita explanare in animo habeo, ut primum de rebus sacris, deinde de rebus superstitionis verba faciam. Accendent nonnulla de vinculorum apud Christianos opinione.

CAPVT PRIMVM

De rebus sacris

Antiqui cum nuditatis legem saepe eo animo sequerentur, ut vinculorum impedimentum removerent, certe nolis, quorum nexus multarum gentium mentes occupavit et timore aut suspicione attendit, adscribebant vim prohibendi validissimam. Qua de causa in negotiis et publicis et privatis ne nodis aut similibus implicationibus prosper exitus impediretur cavebant. Itaque digitos inter se conecti velut *κρυφίς κάρυκας ἀνίης* (Christod. Ecphr. 255 de Clytio, qui εἶχε δοιὰς χεῖρας δύοπλεκέας, v. Hermann *Gottesdienstl. Altert.*² 117 adn. 10) vetitum erat: *Ideo haec in consiliis ducum potestatumve fieri vetuere maiores velut omnem actum impedientia, vetuere vero et sacris votisve*

simili modo interesse, Plin. XXVIII 59; v. Kroll *Abergl.* 20; Dedo, *De superst. amat.* 13.

Ut nodorum omen infaustum evitarent, ad deorum fana nodis tantum remotis adire licebat. Qua de causa feminae crinibus solutis rebus sacris Andaniae intererant: *Μὴ ἔχετω δὲ μηδεμία χρονία μηδὲ φῦκος . . . μηδὲ ἀνάδεια μηδὲ τὰς τρίχας ἀνπεπλεγμένας*, Sauppe 261 = Dittenberger SIG 653. Itaque Orestes et Pylades a vinculis liberantur Eurip. Iphig. Taur. 468: *Μέθετε τῶν ξένων χέρας, | ὡς ὅντες οἴεσθε μηδέτεροι ὥστι δέσμοιοι.*

Anuli, sub quibus antiqui corporis vinculum intellegebant et qui primo nihil aliud erant nisi licium in nodum conexum¹, in rebus sacris digito detrahere lex erat, ut Lycosurae: *Μηδὲ δακτύλιον . . . μηδὲ τὰς τρίχας ἀνπεπλεγμένας*. Eph. Arch. 1898, 249 = Dittb. II 939; Wächter *Reinheitsvorschriften* 21.

Item in incubationis ritibus anulos et cingulum portare nefas erat, ut lege sacra Aesculapii Pergameni docemur: *Εἰσπορευέσθω . . . εἰς τὸ μέγα ἐγκοιμητήριον δὲ ἐγκοιμησόμενος . . . μήτε δακτύλιον μήτε ζώνην* (Fräckel *Inschr. v. Pergamon* n. 264). In Fordicalibus qui Faunum consulebant Ov. fast. IV 658 sq.:

Usus abest Veneris, nec fas animalia mensis
ponere, nec digitis anulus ullus inest.

V. quae Peter in editione adnotavit; Boehm, *De symb. Pyth.* 29; Deubner, *De incubatione* 26; Wächter I. c. 21.

Rogationes atque supplicationes passis capillis fiebant, ne nodis vis illa magica, quae precationibus exercetur, impediretur; v. Appel, *De Romanorum precationibus* 203. In Aquaelicio mulieres *stolatae ibant . . . passis capillis . . . et Iovem aquam exorabant*, Petron. sat. 44; v. Wissowa PW II 310; Aelian. fr. 231: *Καὶ γυναικῶν ἵσηλίων χορὸν ἔστιη περιχέασα. γηραιαὶ δὲ αὖται, χορὸς θεοφρίῃς. Καὶ καθεῖσαι τὰς κόμας τὰς παλαιὰς ἔκεινας ἐθεοπλότουν Ἡλιόν τε καὶ Δίκην.* Samii: *Τὴν ἑορτὴν ἄγοντες τῶν Ἡραίων ἐβάδιζον πατετενισμένοι τὰς κόμας ἐπὶ τὸ μετάρρητον καὶ τοῦς ὕμους· τὸ δὲ νόμιμον τοῦτο μαρτυρεῖσθαι καὶ ὑπὸ παροιμίας τῆσδε· βαδίζειν εἰς Ἡραῖον ἐμπεπλεγμένον,* Athen. XII 525C; v. Verg. Aen. I 480: *Crinibus Iliades passis*

¹ J. Lippert *Christentum, Volksglaube u. Volksbrauch*, Berlin 1882, 10 sqq.

peplumque ferebant; Verg. Aen. III 62; Tib. I 3. 31; Liv. XXVI 9. 7; Ov. met. IX 772; fast. II 257; IV 318; VI 441; Lucan. Phars. II 31sq.; Sil. Ital. Pun. I 93; XII 597; v. Appel, De Rom. prec. 203.

De singulari quodam more matronarum Romanarum, quae solutis capillis tempa deorumque aras verrebant, narrant scriptores. Polybius IX 6. 3: *Αἱ δὲ γυναικες περιπορευόμεναι τοὺς ταῦς ιέτενον τοὺς θεοὺς πλύνονται ταῖς κόμαις τὰς τῶν ἱερῶν ἐδάφη. τοῦτο γὰρ αὐταῖς ἔθος ἐστὶν ποιεῖν, διὸ τις ὀλοσχερῆς τὴν πατρίδα καταλαμβάνῃ κίνδυνος.* Liv. III 78; XXVI 9. 7; Luc. Phars. II 30; Stat. Theb. IX 637; IV 202; Stat. Silv. V 1. 162; Ap. Met. VI 2; Sil. It. Pun. VI 561; Claudian. laud. Ser. 223; v. E. Vouillème, Quomodo veteres adoraverint, diss. Halle 1887, 18; Appel l. c. 203.

In sacris faciendis quidquam esse conexum vetitum erat¹; Themis Deucalioni hoc oraculum edidit, Ov. met. I 381:

discedite templo
et velate caput cinctasque resolvite vestes
ossaque post tergum magnae iactate parentis,
quo officio fungentes v. 398:

discedunt, velantque caput tunicasque recingunt
et iussos lapides sua post vestigia mittunt.

Ut is, qui oracula a deis petebat, omni vinculo debebat esse solutus, ita etiam eos, qui futurarum rerum consciī vaticinabantur, nodis impediri nefas erat. Vates enim, qui a numine possessi esse putabantur (Tambornino, De ant. daemonismo 59; Fehrle *Kult. Keuschheit* 9) et divino spiritu impleti futura prospiciebant, ut deo plane se dederent, omnes *res* prohibentes removebant. Itaque Pythia sacerdos, ut scholiis ad Aristoph. Pluti v. 39 docemur, ἐπικαθημένη τῷ τρίποδι τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ διαιροῦσα τὰ σκέλη πονηρὸν κάτωθεν ἀναδιδόμενον πνεῦμα διὰ τῶν γεννητικῶν ἐδέχετο μορίων, καὶ οὕτω μανίας πληρουμένη, καὶ τὰς τρίχας λύουσα καὶ ἀφρὸν ἐκ τοῦ στόματος ἀποπέμποντα καὶ τάλλα πάντα ποιοῦσα, ὅσα οἱ μαινόμενοι ποιεῖν εἰώθασιν, τὰ τῆς μαντείας, ἢ μάλλον μανίας ἴρθεγγετο ὄχυτα.

¹ Cf. Furtwängler *Antike Gemmen* II 26sq., tab. VI 2—6.

ἢ καὶ δαιμων τις ἦν οὕτω καλούμενος Πύθων, ἀφ' οὗ ἡ Πυθία παρωνούσετο¹.

Deiphobae sibyllae, cum a numine occuparetur, Verg. Aen. VI 47:

cui talia fanti
ante fores subito non vultus, non color unus
non comptae mansere comae, sed pectus anhelum
et rabie fera corda tument.

Cf. quae Norden ad h. l. adnotavit. Serv.: *Nam propter sacra resoluta sunt, ut (III 370) vittasque resolvit sacrati capitis (Helenus).*

Cassandra in Eurip. Iphig. Aul. 751 sqq. passis crinibus describitur: "Ηξει δὴ Σμύρνητα καὶ | δίνας ἀργυροειδεῖς | ἄγνοις Ἑλλέρων στρατιᾶς | ἀνά τε ναυσὶν καὶ σὸν ὅπλοις | Ἄλιον ἐς τὸ Τροίας | Φοιβήτιον δάπεδον | τὰν Κασάνδραν ἵν' ἀκούω | δίπτειν ξανθοὺς πλοκάμους | χλωροκόμῳ στεφάνῳ δάφνας | κοσμηθεῖσαν, ὅταν θεοῦ | μαντόσυνοι πνεύσωσθ' ἀνάγκαι.

Tib. II 5. 65:

Haec cecinit vates et te sibi, Phoebe, vocavit,
iactavit fusas et caput ante comas.

Helenus apud Verg. Aen. III 370: *Vittasque resolvit sacrati capitis.* Qua de causa haec fiant, recte exposuit Servius: *Vittasque resolvit. In ratione sacrorum par est et animae et corporis causa: nam plerumque quae non possunt circa animam fieri, fiunt circa corpus, ut solvere vel ligare, quo possit anima, quod per se non potest, ex cognitione sentire . . . bene ergo Helenus cuncta corporis solvit, ne qua parte animo religato ad numen accedat.*

Apud poetas vates plerumque solutis crinibus finguntur. Cassandra apud Verg. Aen. II 403:

Ecce trahebatur passis Priameia virgo
crinibus a templo Cassandra adytisque Minervae.

Serv. ad locum: *Passis ut quidam volunt sacris capillis, quod sic vaticinari soleret.*

Ov. fast. I 503 docta Carmentis:

Utque erat, immissis puppem stetit ante capillis
continuitque manu torva regentis iter.

¹ Vide E. Bethe *Dor. Knabenliebe*, Rh. M. LXII (1907) 467; E. Fehrle

² *Kult. Keuschh.* 7.

Ov. met. II 635:

Ecce venit rutilis umeros protecta capillis
filia centauri, quam quondam nympha Chariclo
fluminis in rapidi ripis enisa vocavit
Ocyroen: non haec artes contenta paternas
edidicisse fuit, fatorum arcana canebat.

Petron. sat. 89:

namque Neptuno sacer
crinem solutus omne Laocoön replet
clamore vulgus.

Deinde etiam ei omni vinculo se liberabant, „qui sacra insania quam Graeci ἕραν μανίαν appellare solebant, correpti esse videbantur“, quorum „orgiis effici veteres putabant, ut deus, in cuius honorem sacra illa fiebant, in hominem invaderet“, Tambornino 58 sq. Bacchae crinibus fusis incedunt, Aristoph. Lysistr. 1308:

Ταὶ δὲ κόμαι σείονται ἀπερ φάνηται
θυραδδωᾶν καὶ πιγδωᾶν.

Eur. Bacch. 695:

Καὶ πρῶτα μὲν καθεῖσαν εἰς ὕμους κόμας
νεβρίδας τὸ ἀνεστείλανθρός δσαισιν ἄμμάτων
σύνδεσμού ἐλέλυτο, καὶ παταστίκιον δορὰς
ὄφεσι κατεξώσαντο λιχιῶσιν γέννυ.

831 κόμην μὲν ἐπὶ σῷ προσὶ ταναὸν ἐπτενῶ.

Cf. A. Rapp *Die Maenade im griech. Kultus, in der Kunst u. Poesie*, Rh. M. XXVII (1872) 1 sqq. et 562 sqq. Quibus cum descriptionibus optime congruant bacchantium simulacula; v. Rapp in Roscheri *Lex. myth.* II 2243 sqq.

Ino apud Ov. met. IV 520:

Exululat passisque fugit male sana capillis
teque ferens parvum nudis, Melicerta, lacertis
„euhoe Bacche“ sonat.

Ov. met. IV 4:

Festum celebrare sacerdos
inmunesque operum famulas dominasque suorum

pectora pelle tegi, crinales solvere vittas,
serta coma, manibus frondentis sumere thyrsos
iusserat et saevam laesi fore numinis iram
vaticinatus erat.

Verg. Aen. VII 403:

Solvite crinales vittas, capite orgia mecum.

Ov. met. III 726:

Visis ululavit Agae
collaque iactavit movitque per aera crinem
avulsumque caput digitis complexa cruentis
clamat.

Ov. amores II 541:

Ecce Mimallonides passis in terga capillis.

Athen. V 28 p. 198c Dionysi chorum describit: Μετὰ δὲ ταύτας Μαζένται αἱ καλούμεναι Μυσαλλόνες καὶ Βασσάραι καὶ Ανδαί, κατακεχυμέναι τὰς τρίχας. In Bacchanalibus matronas baccharum habitu crinibus sparsis cum ardentibus facibus decurrere ad Tiberim narrat Liv. XXXIX 13.

In Magnae Matris sacris Galli Ov. fast. IV 244: *Caedunt iactatis vilia membra comis.* Arnob. V 16; Anth. Pal. VI 51. 8; Lucian. tragedop. v. 114; v. Hepding, *Attis* 130. Cybele ipsa morte atque amore Attidis amens solutis crinibus terras pererravit: *Καὶ ταύτην μὲν δικολύζουσαν καὶ τυπανίζουσαν μόνη ἐπιέναι πᾶσαν χώραν, λελυμένην τὰς τρίχας,* Diodor. III 59. 1; Hepding *Attis* 112.

Cum bacchantium crinibus solutis optime comparamus, quod mulieres in lamentatione funebri quasi amentia atque furore captae capillos demittere solent; cf. Lucian. *π. πένθοντος* 12; Plut. Solon c. 21.

Graecorum eam consuetudinem cognoscimus ex Theocriti Adoniazusis, quae Adonidem ad mare ferunt resolutis capillis, nudato pectore, XV 132.

Apud Romanos filias parentum fumus eo habitu secutas esse testatur Plut. qu. R. XIV 267A: *Διὰ τί τοὺς γονεῖς ἐκποιίζοντιν οἱ μὲν ἵνοι συγκεκλυμένοι, αἱ δὲ θυγατέρες γυμναῖς ταῖς κεφαλαῖς καὶ ταῖς κόμαις λελυμέναις.* Cf. quae Petron.

sat. 111 de uxore pudica narrat; v. supra 33; Ov. fast. II 813; Lucan. II 22; Ov. am. III 431; Verg. Aen. III 62.

Neque a ferarum gentium usu eum morem abhorrere ex Abiponum lugendi consuetudine exemplis confirmat Th. K. Preuß *Die Totenklage im alten America, Globus LXX 370*; cf. Oldenberg *Religion des Veda* 572sq.

De luctu funebri crines solvendi consuetudo latius diffusa esse videtur, ut in plangentium omnino habitu necessaria haberetur. Cuius moris exempla extant plurima, quae singulatim afferre operae pretium non est. Terent. Phormio 103sqq.:

Videmus. virgo pulchra et quo magis dices
nil aderat adiumenti ad pulchritudinem.
capillus passus, nudus pes, ipsa horrida,
lacrumae, vestitus turpis.

Liv. I 13; Ov. met. V 510; VII 104; XI 47; VI 513; Ov. fast. I 645; trist. IV 2. 43; Verg. Aen. I 479; Georg. IV 333; Sen. Troad. 85; 100sqq. alia; v. E. Samter *Festschr. f. Hirschfeld* 1903, 251sqq.

Flamini Diali deinde, cuius vita longa caerimoniarum serie ex antiquissimis temporibus coercebatur, ullum in se habere nodum non licebat, Paul. 82. In vestitu ei, ut nodis vacaret videndum erat, quod tradit Fabius Pictor apud Gellium X 15. 9: *Nodum in apice neque in cinctu neque in alia parte nullum habet.* Serv. Aen. III 607. Ne anulo quidem nisi pervio cassoque uti fas erat, Gell. X 15. 7; Paul 106. 4; 89. 10.

Quoniam cotidie feriatus erat, vincto eius aedes intrare non licebat. Gell. X 15. 8: *Vinctum si aedes eius introierit, solvi necessum est et vincula per impluvium in tegulas subduci et inde foras in viam demitti.* Serv. Aen. II 57: *Antiquis caerimoniis cautum erat, ne vinctus flaminiam introiret; si introisset solveretur vinclaque per impluvium effunderentur inque viam publicam eicerentur.* Plut. quaest. Rom. 111 p. 290C: *Εἰ δὲ δεσμώτης φθαίη προσελθών, ἐλύετο. τοὺς δὲ δεσμοὺς ἔκτὸς οὐ κατὰ θύρας, ἀλλ’ ἵπερ τὸν στέγους ἀπερρίπτοντι.*

¹ Cf. Artemidor. I 78 p. 72 Herch.: *Αυτέλον δὲ καὶ κισσοῦ (scil. στέφανος) μόνοις τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον τεχνίταις συμφέρει, τοῖς δὲ ἄλλοις δεσμῷ σημαίνει διὰ τοὺς ἔλκας καὶ τὰς προσπλοκὰς τοῦ κισσοῦ.*

Cum hedera vincularum quasi symbolum esset¹, a Dialis corpore abesse debebat. Fest. ep. 82. 18: *Ederam flamini Diali neque tangere neque nominare fas erat pro eo quod edera vincit, ad quodcumque se applicat. Sed ne anulum quidem gerere ei licebat solidum aut aliquem in se habere nodum.* Plut. quaest. Rom. 112 p. 290 E: *Διὰ τίνα δ' αἰτίαν οὐδὲ κύπεοῦ θιγεῖν ἐφεῖτο τῷ ιερεῖ τοῦ Διός;*

Eadem de causa *propagines e vitibus altius praetentas non succedit*, Gell. X 15. 13; Plut. q. R. 112¹.

Apud Graecos sacerdotes vestitu a communi habitu distinguebantur. Longa enim tunica, quae cincta non erat, induerant, quae vestis post saeculum quintum in usu non iam erat; v. Michaelis *Parthenon* tab. 14. fig. 34; Stengel *Griech. Sacral-altertümer* 33; cf. E. Petersen *Archäol. Anz.* XVIII 1903, 24.

Flaminica Dialis eam ob rem non corona ornatur, sed *virga incurvata, quae fit quasi corona*, Serv. Aen. IV 137; Samter I. c. 39.

Deinde Iunonis sacrum nodis tantum recinctis accedere religione datum erat. Serv. interpol. Verg. Aen. IV 518: *Iunonis Lucinae sacra non licet accedere nisi solutis nodis.* Gell. IV 3. 3: *Paelicem autem appellatam probrosamque habitam, quae iuncta consuetaque esset cum eo, in cuius manu mancipioque alia matrimonii causa foret, hac antiquissima lege ostenditur, quam Numae regis fuisse accepimus: Paelex aedem Iunonis ne tangito, si tangit, Iunoni crinibus demissis agnam feminam caedito;* cf. Paul. p. 222. 5.

Quae lex qua opinione instituta sit facile cognoscimus, si reputaverimus Iunonem Lucinam praecipue parientium nixibus praepositam esse et auxiliari genetricibus fetis². Arnob. III 21; III 23; Plaut. Aul. IV 711; Ter. Andr. 473; Adelph. 487; Prop. V 1. 99; Ov. fast. II 451; III 255.

¹ E. Samter *Familienfeste der Griechen u. Römer*, Berlin 1901, 39; et apud Pauly-Wiss. VI 2489; Boehm, *De symb. Pyth.* 29 sqq.; Nilsson *Griech. Feste* 345; Aust in Roscheri *Lex. myth.* II 698; Aust *Relig. der Römer* 189; Marquardt *Staatsv.*² III 328 sqq.; R. Peter, *Quaest. Pontifical. specimen*, diss. Straßb. 1886, 42 sqq.; J. G. Frazer *Le rampeau d'or* I 319 sqq.

² Roscher *Juno u. Hera* 43; in *Locc. myth.* II 583; Preller-Jordan *Röm. Myth.* I 273; W. Otto, *Philol.* LXIV (1905) 161 sqq.

Parturientibus enim opem ferre superstitioni putabant, cum omnia vincula, quae impedimenta et moras partus significare viderentur, removebant. Nexus enim inter nodorum implicationes et partus labores extare antiqui coniecerunt. Qua de causa, ut puerperii difficultatem mulceret, mulier (Ov. fast. III 257):

si qua tamen gravida est, resoluto crine precetur,
ut solvat partus molliter illa suas.

Roscher in *Lex. myth.* II 583; Preller-Jordan *Röm. Myth.* I 273;
Frazer *Rameau d'or* I 319 sq.

Quod si tenemus, facile est intellectu, qua ex deliberatione Junonis Lucinae aedem nodis tantum resolutis intrare licuerit.

Sed satis de nodorum in rebus sacrī vi impediente dixisse mihi videor.

CAPVT ALTERUM

De rebus superstitionis

Iam quaestio erit de rebus superstitionis, in quibus eandem vinculorum religionem observabant veteres.

Ac primum quidem vinculis tribuebant vim perniciosam in mulierum partibus homines superstitionis. Ut enim mulieres gravidae in votis nuncupandis crines solvere iubentur, ita etiam parturientes omni vinculo et vestium et corporis vacare debent. In Sorani Gynaecii 66a obstetricibus observandum est, ut mulier bene pariat, *ante tamen ligaturis et capillis solutis* (scil. parturientis), *quod propter laxamentum, fieri solet.*

Cod. Laur. fol. 155a (Rose 136): *In hoc ergo operis obstetricandi quae sunt servanda. Solvendae sunt scilicet, ut omne quodcumque abstractum fuit et alligatum, fluat, ut totum corpus liberum a connatione solutum illis partibus faciat laxamentum.*

Ἐν τῷ Σωφροῦ περὶ γυναικείων (p. 240 Rose) 69: *Ἐνθερεις τὴν ἀκάλυπτον δίοδον τοῦ πνέουματος λέειν τε τὴν ζώνην προσῆκεν αὐτῶν καὶ τὸ στῆθος πάσης ἐλευθεροῦν περιειλήσεως, οὐ κατὰ τὴν ἴδιωτικὴν πρόσληψιν καθ' ἓν τὰ γυναικα δεσμὸν οὐδένα βούλεται τυγχάνειν, διὰ ταύτην δὲ καὶ τὰς τοίχας λέειν. διὰ δὲ τὴν προειρημένην αἵτιαν τάχα δὶ καὶ ἵ λέσις τῶν τριχῶν εὐτονίαν ἀποτελεῖ τῆς κεφαλῆς.*

Item cingulum solvere solebant. Deae partibus adstantes apud Graecos appellatae sunt *λυσίζωροι*. Quarum in numero fuit Artemis¹, cuius Athenis templum sacrum erat. Schol.

¹ Wernicke, PW. II 1347; Schreiber in Roscheri Lex. myth. I 572

Apoll. Arg. I 287: Λέοντοι γὰρ ζώνας αἱ πρώτως τίκτουσαι καὶ ἀναιθέασιν Ἀρτέμιδι, ὅθεν καὶ λνσίζάνη Ἀρτέμιδι ἵερὸν ἐν Ἀθήναις; Hesych. s. v. λνσίζωνος; Orph. hymn. 36, 5 Λνσίζωνος vocatur; Suidas s. v. λνσίζωνος· αἱ γὰρ παρθένοι, μέλλοντοι πρὸς μῆτραν ἔρχεσθαι, ἀνετίθεσαν τὰς παρθενικὰς αὐτῶν ζώνας τῇ Ἀρτέμιδι. Callim. Del. 237; Anthol. Graeca I 220, 465; II 194; cf. Plut. Symp. 3, 10, p. 695 A.

Eileithyia est ἐπιλυσαμένη. Hesych. s. v. λνσίζωνος; Theocr. XVII 60; Cornutus 34: "Hr εὔχονται ἐλθεῖν αὐταῖς ἡπίαν καὶ λνσίζωνοι αἱ ὀδίροντοι, λέοντοι τὸ ἐσφριγμένον τῶν κόλπων πρὸς τὸ ὄφον καὶ ἀποράτεορ ἐκπεσεῖν τὸ πνιγούμενον. Orph. hymn. I 7; I 9; Isyllus Epidaurius ed. v. Wilamowitz = Kabbadias *Tō ἵερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ*, Athenis 1900, 214; cf. Apoll. Arg. I 287; Aristoph. Lysistr. 742, Eccles. 369, et schol.; Ov. am. II 13, 21; v. P. Baur *Eileithyia*, diss. Heidelberg 1901 passim; Jessen PW V 2104.

Huius cinguli solvendi moris, quamquam primo de vestium cinctu sumptus est, tamen significationem aliam, quam ei adscribent veteres, cognoscimus, si religiones comparamus, quae cum partu in antiquorum superstitione coniunctae erant. Cinguli enim in actione sympathica usus est, quem Plinius XXVIII 42 commendat: *Partus accelerat et mas, ex quo conceperit, si cincto suo soluto feminam cinxerit, dein solverit adiecta precatione, et cinxisse eundem et soluturum, atque abiecerit;* v. Kroll *Aberglaube* 20. Adiungam medicinam a Sexto Placito Papyriensi traditam c. XVII 12 p. 55 apud Heimium, Incantamenta p. 485: *Ut mulier concipiatur, homo vir si solvat semicinctum suum et eam praecingat et dicat: ergo desinas: explica te laborantem.* Heimius legi vult: *Ut mulier bene pariat aut explicote laborantem;* cf. Usener *Rel.gesch.* Unt. II 85: *Circa mulieres in puerperio. Mulieres que cingunt se cingulo virorum.*

Qua de causa in puerarum mortuarum sepulcris mulieres cingulis et crinibus solutis effectae sunt; v. Conze *Die attischen Grabreliefs* tab. 46, 74, 75, p. 70.

Quantopere nodus et cingulum cum pariendo coniunctum fuerit, vel inde cognoscimus, quod matres partu feliciter superato deabus faventibus calceos, mitras, cingulum, capitis velamen, crines dedicare solebant; v. Anthol. Pal. VI 201:

Σάνδαλα καὶ μίτρην περιπαλλέα τόν τε μυρόπνουν
 βόστρυχον ὀραῖων οὐλὸν ἀπὸ πλοκάμων
 καὶ ζώνην καὶ λεπτὸν ὑπένδυμα τοῦτο χιτῶνος
 καὶ τὰ περὶ στέρνοις ἀγλαὰ μαστόδεια
 ἔμβρυον εὐώδινος ἐπεὶ φύγε νηδύος ὅγκον
 Εὐφράντη τῇ φερενέντην ὑπὸ Αρτέμιδος.

Conferas etiam VI 271; VI 277; VI 272:

Ζῶμά τοι, ὡ Λητωΐ, καὶ ἀνθεμόεντα κύπασσιν
 καὶ μίτραν μαστοῖς σφιγκτὰ περιπλομέναν ·
 Θήματο Τιμάσσα, δυσωδίνοι γενέθλας
 ἀργαλέον δεκάτῳ μηνὶ φυγοῦσα βάρος.

VI 202:

Ἐνθύσανον ζώνην τοι δμοῦ καὶ τόνδε κύπασσιν
 Ἀτθίς παρθενίων θῆκε ὑπερθε θυρῶν,
 ἐξ τύκου, ὡ Λητωΐ, βαρυνομένης ὅτι νηδὺν
 ζῷὸν ἀπ' ὁδίνων λύσαο τῆσδε βρέφος.

Eileithyiae dona feruntur Anth. Pal. VI 274; VI 200.

Denique Callirrhoë Veneri coronas, Minervae crines, Iunoni cingulum pro filio nato dono dedit, VI 59; v. Baur *Eileithyia* 46; Preller-Jordan *Röm. Myth.* I 319. Ex aliarum gentium consuetudine exempla affert Ploss-Bartels *Das Weib*³ II 245 sqq.

Cum autem nodis resolutis maturum onus utero molliter auferre studerent veteres, ligulis nectendis aut vinculorum signis partum difficilem atque tardum reddere putabant. Quibus in impedimentis gravissimis digitos complexos eiusque similes implicationes habebant; v. Frazer *Le rameau d'or* I 321. Ut digitorum implicationes evitarent, mulieres non solum parientes palmas apertas porrigentes finguntur (Marx *Athen. Mitteilungen* X (1885) 188), sed etiam Eileithyiae manus ita extendunt, quod Welckerum (*Kl. Schr.* III 82) secuti multi iam pronuntiaverunt¹; cf. Soran. c. LXIX 238 Rose: *Toὺς δὲ*

¹ Lüscheke *Arch. Ztg.* 1876, 108; Sybel in Roscheri *Lex. myth.* I 1220; Imhof-Blumer et P. Gardier *Journ. of hellenic studies* VII 87; Wolters *Ephem. Arch.* 1892, 229 sqq.; Baur *Eileithyia* passim; E. Petersen *Röm. Mitt.* VII (1882) 32 sqq.; Weinreich *Antike Heilungswunder* 10; R. Schneider *Geburt der Athena*, *Abh. d. arch. epigr. Seminars der Univ. Wien* I (1880) 17.

πόνους τὸ μὲν πρῶτον τῇ διὰ θερμῶν τῶν χειρῶν προσαργῆ
χραῖνειν et 241: Χερσὶ δὲ τὸν ὅγκον ἐκ πλαγίων ὑπηρέτιδες
ἔστοσαι πρὸς τοὺς κάτω τόπους πρώτας ἐρεθίζετωσαν, quod
Mucius c. LXVI 24 interpretatur: *A lateribus vero ministrae
suis quassatione manibus aperitis in deorsum uterum deducant;*
v. Marx Athen. Mitt. X (1885) 189.

Qui gestus quantum valuerit, ex Herculis partu appareat:
*Adsidere gravidis vel, cum remedia alicui adhibeantur, digitis
pectinatim inter se inplexis beneficium est, idque compertum tra-
dunt Alcmena Herculem pariente; peius, si circa unum ambave
genua; item poplites alternis genibus imponi.* Cum Parca et
Eileithyia Alcmenen parturientem talibus gestibus torquerent,
Galanthis dolo eas manus solvere cogebat et Hercules bene
natus est, Plin. XXVIII 59. Cf. Ploss-Bartels *Das Weib* II
241 sqq.; Frazer *Rameau d'or* I 321.

Ov. met. IX 297:

Subsedit in illa
ante fores ara dextroque a poplite laevum
pressa genu digitis inter se pectine iunctis
sustinuit partus.

Et cum (v. 314):

exsiluit iunctasque manus pavefacta remisit
diva potens uteri: vinclis levor ipsa remissis.

Anton. Lib. 29: Galinthias deas partus sustinentes, quae
κατεῖχον ἐν ταῖς ὡδίσι τὴν Ἀλκυήνην . . . κρατοῦσαι τὰς ἔαντῶν
χεῖρας, ita terruit, ut deae ἀνῆκαν εὐθὺς τὰς χεῖρας, Ἀλκυήνη
δὲ καὶ κατέλιπον εὐθὺς αἱ ὡδίνες καὶ ἐγένετο Ἡρακλῆς. Galin-
thias deinde a deabus indignantibus in mustelam mutata est.
Apud Aelian. h. a. XII 5 narratur Graecos mustelam venerari,
quod καθημένης . . . ἐπ' ὡδίσι τὴς Ἀλκυήνης καὶ τεκεῖν οὐ δυνα-
μένης, τὴν δὲ παραδοσαμεῖν καὶ τοὺς ὡδίνων λύσαι δεσμοὺς καὶ
προελθεῖν τὸν Ἡρακλέα καὶ ἐρπειν ἥδη. Apud Neograecos
quoque virgines mustelae favere docet Hiller v. Gärtringen PW
s. v. *Galinthias*.

Schol. Townl. Il. XIX 119: Ἰστός δέ φρεσιν ὡδίνούσῃς
Ἀλκυήνης τὰς χεῖρας συνσχεῖν τὰς Μοίρας, γαλῆς δὲ παρελθούσῃς
ἀναλῦσαι καὶ τεχθέντος αὐτοῦ νομισθῆναι γαλῆν εἶναι αὐτῷ προφόρη.

Cf. Liban. *διηγήμα*. IV 1099; Clem. Al. protr. II 39; Lactant. IX 5. In fabula de Herculis partu Boeotia Alcmenae labores veneficarum attribuuntur malis artibus, Paus. IX 11, 3; v. Böttiger *Kl. Schr.* I 61 sqq.; Welcker *Kl. Schr.* III 190 sqq.; Preller-Robert *Griech. Myth.* 171. 514; Stoll in Roscheri *Lex. myth.* I 1591; I 2697; v. Sybel *ibid.* I 1219; Gruppe *Griech. Myth.* 885 adn. 9; Ploss-Bartels *Das Weib* I 596; Rohde *Psyche* II 76.

Cuius superstitionis rationem si quaerimus, invenimus eam in ea sententia populari, quam Graeci *συμπτάθειαν* vocare solebant, cui in omnibus rebus superstitionis vim antiqui adscribebant maximam; v. Frazer *Rameau d'or* I 4 sqq. Ut enim nodus nectitur, etiam mulieris venter in pariendo concluditur.

Eandem opinionem nostris quoque temporibus florere inter omnes constat; v. Liebrecht *Zur Volkskunde* 231 n. 70, 71; Grimm *Deutsche Myth.*⁴ III 441 n. 40; III 487 n. 6; III 345; II 897; II 958, 688, 933; Gonzenbach *Sizilianische Märchen* I 72; Frazer *Rameau d'or* I 321 sqq.

Deinde in apparatu magico vinculorum removebant impedimentum.

Ac primum magi, qui actionem magicam exercebant, vinculis omnibus vacare debebant. Veneficae illae horridae, quae apud Horatium sat. I 8 depinguntur, *passo capillo* ad apparatum magicum accedebant, cum omni implicatione daemon quidam inimicus nocere posset, qua re caerimoniae eventum dubium fieri putabant. Item epod. 5, 15 describitur:

Canidia brevibus inligata viperis
crinis et incomptum caput,

et *ibid.* v. 28 Sagana:

horret capillis ut marinus asperis
echinus aut currens aper.

Ad Peliam reformandum Ov. met. VII 257

passis Medea capillis
bacchanton ritu flagrantes circuit aras.

Cf. Hirschfeld, De incantamentis 43. Et VII 182 Medea

egreditur tectis vestes induta recinctas,
nuda pedem, nudos umeris infusa capillos.

De Iustinatione magica narrat Tibull. I 5, 11:

Ipseque te circum lustravi sulfure puro,
carmine cum magico praecinuisset anus.
Ipse procuravi, ne possent saeva nocere
somnia, ter sancta deveneranda mola:
ipse ego velatus filo tunicisque solutis
vota novem Triviae nocte silente dedi.

Ov. heroid. VI 89 maga

per tumulos errat passis discincta capillis
certaque de tepidis colligit ossa rogis.
devovet absentis simulacraque cerea figit,
et miserum tenuis in iecur urgit acus.

Apud Lucanum (VI 467) Thessalae magae

vocibus isdem
umentes late nebulae nimbosque solutis
excussere comis.

Maga Erichtho, quam Sextus Pompeius consuluit, a Lu-
cano VI 515 depingitur:

Tenet ora profanae
foeda situ macies, caeloque ignota sereno
terribilis Stygio facies pallore gravatur
inxpexis onerata comis.

Deinde etiam res, quae actioni magicae inserviunt, nexibus
vacare fas est.

Ne res magica impediatur, puer, quem Canidia eiusque
ministrae sunt necatae, bulla atque praetexta privatur.
Hor. epod. 5, 12; v. Fahz, De poetarum Romanorum doctrina
magica (*Relgesch. Vers. u. Vorarb.* II 3) 35; cf. supra 43.

Erichto striga apud Lucan. VI 543

laqueum nodosque nocentis
ore suo rumpit (scil. pendentium).

Deinde in rebus rusticis ad pestem depellendam femina
resoluta sinus resoluto maesta capillo (Colum. X 357) hortum
lustrat. Ut herbae nocivae deleantur, virgo λελυμένη τὰς τρίχας
operari debet Geop. II 42, 3. Contra urucas mulier recincta

arbores ambire iubetur apud Plin. XVII 66. Mulierem *nusquam cinctam solutis capillis* hortum circumeuntem memorat Pallad. I 25, 3.

Eodem modo quae lustrationem exercet femina solutis crinibus est apud Colum. IX 3, 64 et mulierem *λυσίτριχα* (*λυσίκομον* cod. M) commemorant Geop. XII 8. A Plinio XXVIII 78 traditur, eundum esse nudis pedibus cinctuque dissoluto; cf. supra 51 sqq.

Eadem ex superstitione apud Plin. XXVIII 28: *Paganæ lege in plerisque Italiae prædibus cavetur, ne mulieres per itinera ambulantes torqueant fusos aut omnino detectos ferant, quoniam aduersetur id omnium spei, præcipue frugum.* Rieß *Aberglaube* P.W. I 91; Schwarz, Progr. Celle, 1888, 48; cf. Juynboll *Arch. f. Rel.-Wiss.* VII (1904) 495. Etiam in sacris magicis ad pestem a gregibus arcendam habitis feminae apud Russos et Serbos vicum circumeunt nudae aut tunica indutae, crinibus dissolutis, *Arch. f. Rel.-Wiss.* IX (1906) 452 sq.

Huc pertinent etiam nonnulla medicinae praecepta.

Ut oculorum imbecillitati mederentur, cytino utebantur, quem qui decerpere volebat, *solutus vinculo omni cinctus et calciatus atque etiam anuli esse debebat*, Plin. XXIII 110; Rieß P.W. I 56¹.

Si quis morbo comitali laborabat, non licebat μῆδε πόδα ἐπὶ ποδὶ ἔχειν, μῆδε χεῖρα ἐπὶ χειρὶ ταῦτα γὰρ πάντα κωλύματα εἶναι (Hippocr. de morbo sacro ed. v. Wilamowitz *Lesebuch* I 2 p. 271) propter vim impedientem, quae omni ligature ae adhaerebat; v. Rohde *Psyche* II 76; Kroll *Aberglaube* 20.

Ad renium dolores commendatur in Antidot. Brux. II 137 (p. 388 Rose): *Herbam artemisiam a pridie ubi nascitur inquires, et alia die ante solis ortum inclinatus de sinistra manu velle. sine nodo concingis te.*

Eadem ex superstitione in digito medio, qui medicus no-

¹ Conferas superstitionem, quam ex Borussis sumptam C. Weinhold *Die mystische Neunzahl bei den Deutschen*, Abh. Ac. Berl. 1897, 31 narravit: *Gegen böse Augen sucht man in Ostpreussen schweigend neunerlei Kräuter, näht sie in ungekrümptes graues Tuch mit einem Faden Garn, das ein Kind gesponnen ohne einen Knoten zu machen und ohne den Faden zu erwähnen.*

minabatur¹, anulum portare vetabatur, ne vis eius occulta eo vinculo minueretur. Plin. XXXIII 24: *Hic nunc solus (digitus melius) excipitur, ceteri omnes onerantur, atque etiam privatim articulis minoribus aliis.*

Ad anulorum vinculi significationem remedium redire videtur, quod Marcellus tradidit 8, 190: *Varulis . . . remedium tale facies: anulos digitis eximes et sinistrae manus digitis tribus oculum circumtenebis et ter despues terque dices rica rica rica soro².*

Ad singultus sanandos anulum de dextera manu in sinistram transferre medicinam praebet. Ps. Theod. Additam. ad Theod. Prisc. eupor. II 29 (p. 327 Rose): *Item anulum assidue cum digitis medicinalibus de dextra manu in sinistram duces, de sinistra in dextram.* Videlicet ea ratione etiam morbus retro versus eici putabatur. Cui rei conferas Marc. 17, 44: *Anulus in sinistra manu in medio digito positus vel ibidem translatus singultus statim compescit.* Plin. XXVIII 57: *Sternumenta pinna gravedinem emendant et si quis mulae nares, ut tradunt, osculo attingat, sternumenta et singultum. ad hoc Varro suadet palmam alterna manu scalpere; plerique anulum e sinistra in longissimum dextrae digitum transferre, in aquam ferventem manus mergere.*

Trimalchio, ut omen infaustum averteret, anulum traiecit. Petron. c. 74: *Haec dicente eo gallus gallinaceus cantavit. qua voce confusus Trimalchio vinum sub mensa effundi lucernamque etiam mero spargi. immo anulum traiecit in dexteram manum et „non sine causa“, inquit, „hic bucinus signum dedit, nam aut incendium oportet fiat aut aliquis in vicina animam abiciet“;* v. Friedlaenderi ad h. l. adnotationem.

Cum igitur anuli vinculorum quasi symbola essent, eorum usum nonnullis in rebus humanis velut omen infaustum evitabant.

Ut in Pythagoreorum symbolis persaepe superstitiones populares invenimus³, mirum non est, quod vel cavetur δακτύλιον μὴ φόρει Iambl. protr. 21 (p. 119, 14 Pist.)⁴, sub quo Pythagorei cum corporis tum animae vinculum intellegebant,

¹ Weinreich *Antike Heilungswunder* 42.

² Frazer *Rameau d'or* I 324sq.

³ Wünsch *Frühlingsfest* 34; Diels Arch. f. Philosophie III 466.

⁴ Μὴ φορεῖν στενὸν δακτύλιον. Androc. ap. Ps. Plut. de lib. educ. 12.

ἐπεὶ δεσμοῦ τρόπῳ περίκειται τοῖς φρονοῦσιν ὁ δακτύλιος, ἵδιον ἔχων τὸ μὴ ἄγκειν μηδὲ πανουχεῖν, ἀλλά πως ἀριστέειν καὶ προσφυῶς ἔχειν, Clem. Al. strom. V 5, 28. De anulorum significatione rectissime iudicavit Boehm, De symb. Pythag. 29.

Qua de causa Romani et Iudei ante cenam anulos detrahere solebant. Plin. XXVIII 24: *Nam si mensa adsit, anulum ponere translatitium videmus, quoniam etiam mutas religiones pollere manifestum est; v.* Haberland *Über Gebräuche und Abergläuben beim Essen, Zeitschr. für Völkerpsychologie* XVIII (1888) 259.

Huc spectat etiam ea religio, quam secuti Romani morientibus anulos de digitis detrahebant. Plin. XXXIII 27: *Gravatis somno aut morientibus anuli detrahuntur, maiorque vitae ratio circa hoc instrumentum esse coepit.*

Frazer *Rameau d'or* I 328 eam interpretari conatus est et morem incolarum insulae maris Aegaei affert, qui mortuis anulos de digitis eximunt rati animam, si vel in digito minimo retineatur, quietem capere non posse, quae religio et apud Tirolienses (Zingerle 432) et apud nostros invenitur. Quae opinio doctior esse videtur, quam ut in ea veram originem inveniamus. Immo vero ad Boehmii sententiam accedo, qui eam superstitionem anuli mortuis detrahendi inde explicat, quod anima facilius egredi possit. Quacum interpretatione optime congruit, quod etiam beneficae mulieres omnes nodos recingunt eo timore adductae, ne vinculo quodam daemones infesti retineantur, qui magicae potestati exercendae obesse possint. Qua de causa in mortuorum indumentis nodum etiam nostrae aetatis superstitione innecti vetatur, *sonst bindet man den Gestorbenen an dieses Leben;* v. G. Schuller *Volkstüml. Glaube u. Brauch bei Tod u. Begräbnis im Siebenbürger Sachsenlande*, progr. Schäßburg 1863, 63.

Dormientibus vero anulos detrahi Boehmius voluit, ne anima impediretur, „quominus per somnia vagata¹ commode in corpus redeat“. Nescio an alia ratione eum morem illustrare possimus. In somno enim hominum mentes saepe somniis et

¹ Σονμίοντες ἴαντιν γίνεται ἡ ψυχή, Aristot. apud Sext. Emp. adv. math. 9. 20. 21; E. Rohde *Psyche* II 60. De anima in somno extra corpus vagante multarum gentium opiniones collegit Frazer *Le rameau d'or* I 191 sqq.

incubis anguntur¹. Quas animi affectiones ita explicabant, ut a daemonibus quibusdam effectas esse putarent². Ut hos daemones, qui anuli vinculo ad corpus alligati animos dormientium perturbare et vexare crederentur, liberos atque impotentes redderent, eam superstitionem observabant veteres³.

Hucusque diximus de nodorum vi impediente, quam propter antiqui usum in rebus et sacris et superstitionis evitabant, ut daemones noxios ligaturis in corpore vincitos depellerent. Cum autem vinculorum vim impedientem, quantum concordia rerum valeret, intellegerent, eam virtutem adhibere studebant ad inimicorum actiones retardandas et prohibendas; v. C. H. Becker *Arch. f. Rel.-Wiss.* XI 360; M. Jastrow *Die Religion Babylonien und Assyriens*, Gießen 1903, I 286. 302. 331; F. Lenormant *Die Magie u. Wahrsagekunst der Chaldaeer*, Jena 1878, 43. 71. 73. Huc spectant praecipue devinationes, quae apud Graecos κατάδεσμοι vocantur; v. Wünsch, *Defix. tab. Att.* IG III app. 3; Audollent, *Defixionum tabellae praeter Atticas*, Paris 1904; Deißmann *Licht vom Osten*, Tübingen 1908, 227. Nam cum personam artissime coniunctam esse cum eius effigie⁴ veteres putarent, ad eam superstitionem progressi sunt, ut si cui vim inferre vellent, eius imaginem eodem modo afficerent, quo hominem ipsum, cuius loco fungeretur; cf. Fahz, *De poet. Rom. doctr. mag.* 20.

Qua in re Vinciendi figuram plurimum valuisse per se intellegitur. Quantam autem vim ei tribuerint, optime docemur historia mirabili Sanctorum Cypri et Ioannis περὶ τοῦ Θεοφίλου τοῦ ἀπὸ μαγείας συνδεθέντος τὰς χεῖρας καὶ τὸν πόδας, quam Sophronius prodit (P. Gr. 87, 35). Illum enim Theophilum magus morbo affixerat, χεῖρας καὶ πόδας συνδήσας τὸν σώματος in effigie magica, neque prius morbi dolores de-

¹ De nocturni pavoris apud antiquos timore verba fecit Dieterich *Abraxas* 86 sqq.; v. Hor. epod. 5. 91 sqq.

² Roscher *Ephialtes*, *Abh. sächs. Ges. Wiss.* XX (1903) 31.

³ Qua de causa Germani quoque nodos in dormiendo removebant; cf. Chemnitzer *Rockenphilosophie* 113 (apud Grimm D. M.⁴ III 438): *Tut man stroh in einbett, lasse man die knoten nicht an den strohbändern, sonst kann niemand darauf schlafen.*

⁴ Dedo, *de superst. am.* 26; Radermacher *Festschrift f. Gomperz*, Wien 1902, 4.

sierunt, quam eam figuram in mari reconditam amici repperissent et vincula, quibus manus et pedes colligata erant, solvissent.

Quae defixionis magicae descriptio optime illustratur effigie plumbea, qua iuvenis nudus fingitur, cuius caput cultro a corpore abruptum est, manus et pedes retorti vineulis plumbeis¹ vincti sunt. Praeterea corpus vinculo duplici cinctum est et duo clavi ferrei infixi sunt; v. Wünsch *Eine antike Rache puppe*, Philol. LXI (1902) 26 sq.²; cf. Audollent, Def. tab. n. 241 v. 15—17: ‘Ως οὖτος δὲ ἀλέκτωρ καταδέδεται τοῖς ποσὶ καὶ ταῖς χερσὶ καὶ τῇ κεφαλῇ, οὔτως καταδήσατε τὰ σκέλη καὶ τὰς χ(ε)ιρας καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν καρδιὰν βικτωρικοῦ τοῦ ἵμιοχου κτλ.; v. ibid. praef. LXXXI.

Qua in effigie manus et pedes vincti sunt. Similiter in diris plumbo mandatis legimus: *Καταδῶ καὶ άρόμωρα πόδας χειρας*, Wünsch, Def. tab. n. 86; *Ἴπποιοντίδην καὶ Σωνράτην ἐγώ ἔλαβον καὶ ἔδησα τὰς χειρας καὶ τὸν πόδας καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ψυχήν*, ibid. n. 97; *Ἐδησα τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ψυχήν καὶ τὰς χειρας καὶ τὸν πόδας*, ibid. n. 96³.

Devotiones magicas magni momenti esse in rebus amatoriis per se intellegitur, „ut amati mens amore implicaretur“; Fahz l. c. 20. Amaryllidis domina apud Verg. ecl. VIII 72 dicit:

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
terna tibi haec primum triplici diversa colore
licia circumdo, terque haec altaria circum
effigiem duco; numero deus impare gaudet.

Et dum maga ipsa Daphnidis imaginem liciis circumligat,

¹ De ea materia ad defixiones apta inspicias R. Wünsch *Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom*, Lpzg. 1898, 72; Siebourg *Bonner Jahrb.* CVIII (1909) 165 adnot. 1.

² De earum imaginum in defixionibus usu apud gentes incultas cf. Globus LXXIX (1903) 109 sq.; R. Fränkel *Zeitschr. d. Ver. f. Volksk.* 1903, 440; Falgaiolle *Un envoutement en l'année 1347*, Nimes 1892, 26; Fossey *La magie Assyrienne*, Paris 1902, 79.

³ Mortuorum animas, ne ad supereros vexandos reverti possent, eo impeditre putabant homines superstitionis, ut eorum pedes aut manus vincirent. Liebrecht *Zur Volkskunde* 275; M. Landau *Hölle und Fegfeuer* 209; F. v. Duhn *Arch. f. Rel.-Wiss.* IX (1906) 3.

Amaryllidem ad vim devinciendi augendam, ut nodos amatorios
nectat¹, adhortatur:

Necte tribus nodis ternos, Amarylli, colores,
necte, Amarylli, modo et „Veneris, dic, vincula necto“.

Cf. Hirschfeld, De incant. 43; Dedo, De superst. am. 24.

De Veneris nodo magico loquitur Tibull. I 8, 5:

Ipsa Venus magico religatum bracchia nodo
perdocuit multis non sine verberibus.

Huius similis devinctio invenitur in Ciride v. 368 sqq., quo
loco, ut Nisus Scyllae, regis filiae, amore flagret, μαγικὴ πρᾶξις
perficitur a nutrice artis magicae perita, quae

terque novena ligans triplici diversa colore
fila „ter in gremium mecum, inquit, despue, virgo,
despue ter, virgo: numero deus impare gaudet“.

Ut licia inter se nodis implicantur, eodem modo Nisi
animus vincitur; v. Wünsch *Zur Ciris v. 369—377*, Rh. M.
LVII (1902) 468 sqq.; Hirschfeld, De incant. 20; Fahz l. c. 20
adnot. 1, 2. Horat. sat. I 8, 49 commemorat incantata vin-
cula a Canidia eiusque ministra usurpata, quae sine dubio
eidem fini inservierunt, Fahz l. c. 20. Apud Petron. sat. 131
narratur de muliere sene, *quae de sinu licium protulit varii co-
loris filis intortum cervicemque vinxit meam.*

Lucan. VI 458 sq. dicit de magis Thessalis:

Quos non concordia mixti
alligat ulla tori blandaequa potentia formae,
traxerunt torti magica vertigine fili.

Fahz l. c. 21.

Huc spectat etiam ea res, quam Germani *Nestelknüpfen*
vocant, i. e. ligare ligulam; v. C. Meyer *Aberglaube des Mittel-
alters* 265; Grimm *D. M.* II 879, 983; Dedo, De superst. am. 17
adnot. 5; Blau *Altjüd. Zauberwesen* 53; Frazer *Rameau d'or*
I 322; W. Wundt *Völkerpsychologie*, Lpzg. 1906, II 193; cf.
Marc. Emp. 33, 69: *Si quem voles per noctem cum femina coire
non posse, pistillum coronatum sub lecto illius pone.*

¹ De eo nodorum usu magico adeas Fossey *La magie Assyrienne*
82 sqq. 219, 231 alia.

Apud Neograecos ea superstitione hac aetate ἐμπόδιο vel ἀμπόδεμα appellatur. Ea ligandi caerimonia commemoratur in papyro Lugdunensi (ed. Dieterich *Jahrb. f. Philol. Suppl.* XIX 811): Ἐπεκαλεσάμην σε, θεὲ μέγιστε, ὅπως ποιήσῃ τοῦτο τὸ ξύανον . . . πάθη τε ψυχιὰ καὶ σωματικὰ καὶ ἀσθέτειαν ἐμποδίσμόν τε ἐπιφέρειν. Kuhnert, Rh. M. II 55 artem nostrae aetatis affert Graecam: Ἱτα δῆσωσι (h. e. πωλύσωσι συγγενέσθαι) τοὺς νεονύμφους δοῦντες κόμβον ἐπὶ σχοινίου λέγοντες· δένω τὴν ρύφην καὶ τὸ γαμβρόν. ἐφ' ὅσον δὲ ὁ κόμβος μὴ λύεται, οἱ νεόνυμφοι οὐ δύνανται συγγενέσθαι. τὸ σχοινίον τοῦτο, ἐξ οὗ ὁ κόμβος, ἀνηκε ποτε ἀλιεῖ τινι¹, καὶ ὅποτε οὗτος ἀλιεύων βυθίζοι αὐτὸν εἰς τὴν θάλασσαν, ὁ νεόνυμφος ὑδαίνετο καὶ ἔπασχε δεινῶς. Quia cum defixione conferas, quod praescribit *Ιατροσόριον* ἀφέλιμον 55 (quod G. F. Abott *Macedonian folklore* 230, 358 ex libro manuscripto saec. XVIII edidit): Άτὰ γὰρ λύσης ἄρδεια δέμενον (einen, dessen Zeugungskraft durch böswilligen Zauber gelähmt ist explicavit Wolters), ἔπαρον καρδιὰ παμπακίου καὶ δέσον αὐτὰ κόμπους ιψ' καὶ λέγε ἐπάνω στὴν ζειράλιγή του· εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ νιοῦ καὶ τοῦ ἀγίου πτερύματος, καὶ λέγε ταῦτα τὰ λόγια· ἀπολυθήτωσαν τὰ μέλη τοῦ δεῖται ὡς ἀπελέθη Ἰάζαρος ἀπὸ τὸν τάγον, v. Wolters *Arch. f. Rel.-Wiss.* VIII (1905) *Beiheft* 21.²

Quantam vim homines superstitionis ei fascinationi attribuerint, vel inde elucet, quod ecclesia catholica super viros eo malo afflictos exorzismos atque orationes dicere solebat; cf. Benedictionale Constantiense 1781 p. 278—283; Theodosius Schöpfer, *De iniuriis, quae haud raro novis . . . nuptis inferri solent, Quedlinburg* 1699, 94sqq.; J. J. Hartmann, *De conjugibus incantatis: Von verzauberten Eheleuten durch Nestelknüpfen, Schlosszuklappen etc.* Jena 1741; v. Usener *Mythologie, Arch. f. Rel.-Wiss.* VII (1904) 19 = *Vortr. u. Aufs.* 52.

¹ Quod praescriptum consentit nescio qua ratione cum historia S. Cypri et Ioannis (PG 87, 35); v. supra 87.

² Cf. etiam Concil. Bracar. II a. 575 can. 59: *Non licet clericis ligaturas facere, quod est colligatio animarum;* cf. Concil. Agathen. a. 506 can. 68; R. Boese, *Superstitiones Arelatenses a Caesario collectae, diss. Marburg* 1909, 44; cf. 50sq.: *De incantationibus, phylacteriis etc.* De ligaturis et praechantmentibus loquitur Aug. tract. VII in Joann. (MiPL XXXV 400).

Quibus rebus cognitis non ambigemus de caerimonia in Feralibus, die Deae Tacitae exercitata, quo hostiles linguae et ora defigi solita sunt. Ov. fast. II 575:

Ecce anus in mediis residens annosa puellis
sacra facit Tacitae (vix tamen ipsa tacet)
et digitis tria tura tribus sub limine ponit,
qua brevis occultum mus sibi fecit iter.
tunc cantata ligat cum fusco licia plumbo
et septem nigras versat in ore fabas.
quodque pice adstrinxit, quod acu traiecit aëna,
obsutum maenae torret in igne caput¹.
vina quoque instillat. vini quodcumque relictum est,
aut ipsa aut comites, plus tamen ipsa, bibit.
„hostiles linguas inimicaque vinximus ora“
dicit discedens ebriaque exit anus.

V. R. Wünsch, Rh. M. LVI (1901) 402; Kuhnert, P.W. IV 2376;
Rieß, P.W. I 33, 46; Frazer *Rameau d'or* I 327. Nihil aliud
est, quod in defixionum tabellis legimus: *Καταδῶ τὴν γλῶσσαν;*
Def. tab. Att. 86, 96, 97.

Apud Ovidium Dipsas lena (am. I 8, 7)

scit bene quid gramen, quid torta concita rhombo
licia, quid valeat virus amantis equae.

Apud eundem poetam (am. III 7, 77) amata de lasso atque
invito amatore queritur et

quid me ludis, ait, quis te, male sane, iubebat
invitum nostro ponere membra toro?
aut te traiectis Aeaea benefica lanis
devovet,

„quo in versu cogitatur de effigie cerea laneis liciis circum-
data, liciis acu simili instrumento traiectis“ (Fahz I. c. 22).

Burchardius Vormat. 195c (Grimm *D. M.*⁴ III 404 sq.)
crimini dedit, quod vel incendisti grana, ubi mortuus homo erat,
vel cingulum mortui pro damno alicuius in nodos colligasti. De-
vinationis porro exemplum habet pap. Par. 330: *Καὶ λαβὼν μολυβοῦ γράψον τὸν λόγον καὶ δίωκε. καὶ συνδέσας*

¹ Cf. ad hoc Lucian. dial. meretr. IV 4; v. Fest. 238.

τὸ πέταλον τοῖς ζωδίοις μίτῳ ἀπὸ ἴστοῦ, ποιήσας ἄμματα τξέ¹, λέγων ὃς οἶδας, ἀβρασάξ κατάσχει, v. Kuhnert, Rh. M. IL (1894) 37 sqq. Eodem modo 365 nodi in licio nigro ligantur apud Wesselium *Neue griech. Zp.* 35 v. 460: Ααβών μίτον μέλανα βαλὲ ἄμματα τξέ καὶ ἔσωθεν περιδησον, λέγε πάλιν τὸν αὐτὸν λόγον καὶ διατήρησον τὸν κάτοχον ἢ κατάδεσμον ἢ ὁ ἀν ποιῆς καὶ οὕτω κατατίθεται.

Ab eadem vinculum superstitione anulorum magicorum usus ortus est, quibus antiqui tribuebant vim maximam et qui omnium fere gentium in arte magica locum excellentem obtinuerunt; cf. Fortunius Licetus, *De anulis antiquis*, Utinum 1645; W. Jones *Fingerring-lore*, London 1877, 91 sqq.; A. Hillebrandt, *Vedische Opfer und Zauber*, Straßb. 1897, 178; Fossey *La magie Assyrienne* 83. Quorum potestas vel augetur, si ex metallis, plerumque ferro facti sunt, quae cum morte in primis violenta aliqua ratione coniuncta sunt; R. Wünsch *Antikes Zaubergerät aus Pergamon*, *Arch. Jahrb. Ergänzungsheft VI*, Berlin 1905, 42.

Apud Aristoph. *Plut.* 883 Dicaeus a minis sycophanti se tuetur anulo:

Οὐδὲν προτιμῶ σου· φορῶ γὰρ πριάμενος
τὸν δακτύλιον τοῦδι παρ' Ενδάμου δραχμῆς.
ἄλλ' οὐκ ἔνεστι συκοφάντον δίγματος².

Scholia Δακτύλιον φαμακίτηρ ut amuletum praedicant: Άλεξητήριον τῶν δηλητηρίων δείκνυσιν αὐτῷ καὶ βασκανίας ἀποτρεπτικὸν δακτύλιον . . ., ἀλλ' οὐ πρὸς δῆμα τοῦ συκοφάντον, ὡς τούτων χειρόγονων ὄντων καὶ θηρίων, πρὸς ἢ ὁ δακτύλιος πεποίηται, v. Kropatscheck, *De amuletorum usu* 26; Jones *Fingerring-lore* 104; J. H. Marshall *Journ. of hellenic studies* XXIV (1904) 334 sqq. In Aristophanis fabula, quae Δαναΐδες inscribitur, Danaus fortasse gestabat anulum magicum; v. frg.

¹ τξέ est 365; v. Dieterich *Abraxas* 128 v. 35: Σὺ εἰ ὁ ἀριθμὸς τοῦ ἐμιντοῦ ἀβρασάξ; cf. Wessely *Neue griech. Zp.* 56: Τὸ δὲ δεύτερον ὄνομα ἔχον ἀριθμὸν ε' (τέντε) τῶν κυριευόντων τοῦ κόσμου τὴν ψῆφον ἔχοντα τξέ πρὸς τὰς ήμέρας τοῦ ἐμιντοῦ ἀληθῶς ἀβρασάξ; ad Abraxas vide Wessely, *Ephesia grammata* 15 n. 47.

² Coni van Leeuwen φάρμακον. At δίγματος, quod codices tradunt, non mutandum esse puto, cf. quae Blaydes in editione adnotavit.

250 (Kock): *Δακτύλιον χαλκοῦν φέρων ἀπείρωνα*; cf. schol Iliad. XIV 200.

Hesych. δακτύλιος φαρμακίτης (Eupol. fr. 87 Kock), ὅν οἱ φαρμακοῦλαι εἰώθασι πιπράσκειν ἀνὶ φαρμάκου (Arist. Lys. 1027); v. Suidas s. v. ἀλλ' οὐκ ἔνεστι.

Apud Athen. III 96 p. 123B Antiphanes (fr. 177) loquitur:

Οὐ γὰρ κακὸν ἔχω μῆδ' ἔχοιμι· ἐὰν δ' ἄρα στρέψῃ με περὶ τὴν γυστέραν ἢ τὸν διμφαλὸν παρὰ Φερτάτου δακτύλιος ἔστι μοι δραχμῆς.

Heliodor. VIII 11 (p. 235 I. Bekker): "Ἐστι δὴ καὶ δακτύλιος, δῶρον μὲν παρὰ πατρὸς τοῦμοῦ τῇ μητρὶ παρὰ τὴν μητρείαν δοθεῖς, λίθῳ δὲ τῇ καλούμενῇ παντάρβῃ τὴν σφενδόνην διάθετος, γράμμασι δὲ ἱεροῖς τισὶν ἀνάγραπτος, καὶ τελετῆς, ὡς ἔσκε, θειοτέρας ἀνάμεστος, παρ' ἣς εἰκάζω δύναμιν τινα ἔχειν τῇ λίθῳ πυρὸς φυγαδευτικήν, ἀπάθειαν τοῖς ἔχονσιν ἐν ταῖς φλογάσσεσι δωρονομένην, ἢ καμὲ τυχὸν σὸν βούλήσει θεᾶν περιέσωσε. Cf. Bekker Charikles² 1854, I 329; Hermann Gottesdienstl. Altert.² 279 (42. 18).

Quas virtutes veteres anulis magicis inesse putaverint, ex Luciani navig. 42 cognoscimus: Ἐγὼ δὲ βούλομαι τὸν Ἐρυτὴν ἐντυχόντα μοι δῶναι δακτύλιον τινὰς καὶ τοιούτους τὴν δύναμιν, ἵνα μὲν ὕστε ἀεὶ ἐρῶσθαι καὶ ὑγιαίνειν τὸ σῶμα καὶ ἀτρωτὸν εἶναι καὶ ἀπαθῆ, ἔτερον δὲ ὡς μὴ δρᾶσθαι τὸν περιθέμενον, οἷος ἦν δὲ τοῦ Γύγου κτλ.

In papyro Lugdunensi (ed. Dieterich Jahrb. f. Phil. Suppl. XVI (1888) 809) memoratur δακτυλίδιον πρὸς ἐπίτευξιν καὶ κάριν καὶ νίκην, quod ἐνδόξους ποιεῖ καὶ μεγάλους καὶ θαυμαστοὺς καὶ πλονδίους κατὰ δύναμιν ἢ τοιούτων φιλίας παρέχει. . . ἀνοίξει γε θύρας καὶ δεσμὰ διαρρίξει καὶ λίθους δὲ προσάγων τὸν λίθον, τοῦτ' ἔστιν ψῆφον, καὶ λέγων τὸ ὄνομα τὸ ὑπογεγραμμένον. ποιεῖ δὲ πρὸς δαιμο[ν]ο]πλήκτους· δὸς γὰρ φορεῖν αὐτὸν καὶ παραντὰ φεύξεται τὸ δαιμόνιον.

Quae vis extremo loco enumerata daemones arcendi et propulsandi summa esse videtur. Anulus ad daemones deterrendos aptus, quem Arabs quidam Eucrati dedit, a Luciano commemoratur, Philops. c. 17: Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐταραττόμην πρὸς αὐτά (scil. τὰ δαιμόνων φαντάσματα), νῦν δὲ ὑπὸ τοῦ ἔθους

οὐδέν τι παράλογον δρᾶν μοι δοκῶ, καὶ νῦν μάλιστα ἔξ οὗ μοι δακτύλιον δὲ Ἀραψ ἔδωκε σιδήρου τοῦ ἐκ τῶν σταυρῶν πεποιημένον καὶ τὴν ἐπωδὴν ἐδίδαξε τὴν πολυώνυμον, et paulo post, cum Hecata appareret (c. 24), quam γυναικα προσιοῦσαν φοβερὰν ἡμισταδιαῖαν σχέδον τὸ ὑψος descripsit: Ἐγὼ μὲν οὖν ίδων ἔστην ἀναστρέψας ὅμα τὴν σφραγῖδα, ἵν μοι δὲ Ἀραψ ἔδωκεν, εἰς τὸ εἶσον τοῦ δακτύλου· ἣ δὲ Ἐκάτη πατέξασα τῷ δρακοντείῳ ποδὶ τοῦδαρος ἐποίησε χάσμα παμμέγεθες, ἥλικον ταρτάρειον τὸ μέγεθος. Seligmann *Der böse Blick* II 230.

Anuli magici persaepe ferrei esse debent, propter vim apotropaeam, quam huic metallo¹ adscriperunt antiqui. Sponsa apud Romanos (Plin. XXXIII 9: *Manus et prorsus sinistram maximam auctoritatem conciliavere auro, non quidem Romanae, quarum in more ferrei erant, ut virtutis bellicae insigne*) anulum ferreum gestabat nec non triumphator, qui in primis invidiae et daemonum et hominum expositi esse putabantur. Plin. XXXIII 11: *Vulgo sic triumphabant, et, cum corona ex auro Etrusco sustineretur a tergo, anulus tamen in digito ferreus erat aequem triumphantis et servi fortasse coronam sustinentis.* Plin. XXXIII 12: *Etiam nunc sponsae munieris vice ferreus anulus mittitur, isque sine gemma.* Macrob. sat. I 6. 9; v. Kroll *Ant. Abergl.* 3; Helbig *Italiker in der Poebene*, Lpzg. 1879, 81.

Magi eo amuleti loco utuntur, Lucian. Philops. 15, nec minus in rebus magicis adhibetur, pap. Par. 2130: *Λαβὼν σιδῆρον ἀπὸ ἀναγκοπέδης ψυχρῆλατίσας ποίησον δακτύλιον.*

Pap. Anastasy (Brit. Mus. XLVI): *Λαβὼν χάρτην ἱερατικὸν ἢ μολυβοῦν πέταλον καὶ σιδῆρον κρίσον θέσῃ ἐπὶ τὸν χάρτην τὸν κρίσιν καὶ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν αἱρεῖ τύπον τοῦ κρίσιν καλάμῳ.* Wessely *Griech. Zauberpap.* 307 = Kenyon 74 v. 304 sqq.

Unguentum anulo ferreo obsignatur pap. Par. 2690: *Ποιήσας κολλούρια σφραγίζε δακτυλίῳ δλοσιδίρῳ δλοστόμῳ ἔχοντι Ἐκάτην.* Deubner, De inc. 47.

In medicinis parandis anuli ferrei usurpantur. Ad colicos dolores: *Λαβὼν δακτύλιον σιδῆρον ποίησον γενέσθαι τὸ κρικέλλιον αὐτοῦ δικτύωνος καὶ οὕτως ἐπίγραψε εἰς τὸ δικτύωνος,* Alex. Trall. II (p. 377 Puschm.). Lippitudini anulo medentur,

¹ J. Goldzieher *Arch. f. Rel.-Wiss.* X (1907) 41 sqq.; Frazer *Rameau d'or* I 271.

Plin. XXIX 130: *Alii terram substernunt lacertae viridi excaecatae et una in vitro vase anulos includunt e ferro solido vel auro. cum recepisse visum lacertam apparuit per vitrum, emissam ea anulis contra lippitudinem utuntur; alii capitis cinere pro stibi ad scabritias.* De simili caerimonia v. Aelian. h. a. V 47.

Ex Germanorum superstitione afferam, quod apud Grimmium *D. M.⁴* II 978 legimus: *Am Vogelsberg tragen die Gichtkranken eiserne Ringe, aus Nägeln, an welchen Menschen sich erhängt haben, geschmiedet am Ringfinger der rechten Hand.*

Ad daemones arcendos apud Cyranid. II 15. 6 (= de Mely 69. 26) parvum asini frenum pro anulo in digito portandum commendatur: *Τὸ δὲ κοίκιον τοῦ χαλινοῦ ἀντοῦ τὸ μικρὸν ὁ ποιήσας δακτύλιον καὶ φορῶν φεύξεται δαίμονας καὶ ἀποστρέψει πνευτούς;* cf. Tambornino, *De daemonismo* 72. 83; P. Wendland *Hellenist. röm. Kultur* 124.

Anulorum magicorum virtutes ut augerent, daemonum aut deorum figuram insculpserunt. Plin. XXXIII 41: *Iam vero et Harpocratem statuasque Aegyptiorum numinum in digitis viri quoque portare incipiunt.* Daemones enim eo modo, quo imaginem anuli vinculo vincirent, in potestatem suam redigere putabant; qua de causa in Pythagoreorum symbolis interdictum esse videtur anulos deorum imaginibus insignes portare (*ἐν δακτυλίῳ μὴ φέρειν σημεῖον θεοῦ εἰςόρα*, Aristot. ap. Iambl. v. P. 84; Androcyd. ap. Porphyr. v. P. 42; Diog. Laert. VIII 17; Iambl. protr. 21; Clem. Al. strom. V 5. 28; Apollon. Tyan. ap. Iambl. v. P. 256; v. Boehm, *De symb. Pyth.* 13).

Qui anulum deorum imagines gestantem in digito portabant, ei dei obtemperabant. De anulo magico, in quo Anubis insculptus est, cf. R. Wünsch *Deisidaimoniaca, Arch. f. Rel.-Wiss.* XII (1909) 19. Quem anulum qui possidebat, numinis auxilium sibi vindicabat et omnium, qui ei subditi erant. Qua ex opinione in pap. Par. 1467 invocatur *"Ἄνουβι φύλαξ ἀναπέμψατε μοι τῶν νεκύων τούτων εἴδωλα.*

In eadem papyro imploratur v. 1673 numen quoddam: *Δὸς ἐπαφροδισίαν τῷ δακτυλίῳ τούτῳ ἢ τῷ φυλακτηρίῳ τούτῳ ἢ τῇ γλυφῇ ταύτῃ, et paulo post v. 1712: Οὐκίζω γῆν καὶ οὐρανὸν πάντα μοι τελέσαι διὰ τῆς χρείας ταύτης τοῦ δακτυλίου τούτου.*

Isidis anulus validissimus occurrit in pap. Lugd. 805 (Dieterich): *Δακτυλίδιον πρὸς πᾶσαν πρᾶξιν καὶ ἐπιτυχίαν.* πρὸς βασιλεῖς (cf. Kroll, *Analecta Graeca*, progr. Greifsw. 1901) καὶ ἡγεμόνας λίαν ἐνεργές. λαβὼν ἵσπιν δερίζοντα (de hoc lapide v. Kroll, *Analecta Graeca* 13 sq.) ἐπίγραψον δράκοντα κυκλοτερῶς τὴν οὐρὰν ἔχοντα τῷ στόματι¹ καὶ ἐπίμεσον τοῦ δράκοντος Ἰσιν δύο ἀστέρας ἔχονταν ἐπὶ τῶν δύο κεράτων καὶ ἐπάνω τούτων ἥλιον ω . . . ω αβρασαῖς καὶ ὅπισθεν τῆς γλυφῆς τοῦ λίθου τὸ αὐτὸν ὄνομα αβρασαῖς καὶ κατὰ τοῦ περιζώματος ἐπιγράψεις τὸ μέγα καὶ ἄγιον καὶ κατὰ πάντων τὸ ὄνομα ταῖς σαβανθ. τελέσας τὸν λίθον ἐν χρυσῷ δακτυλίῳ φέρει, δύπταν ἦσοι κρεία, ἀγνὸς ὁν καὶ ἐπιτεύξῃ πάντων, ὅσων προσαιρῇ. τελέσεις τὸ δακτυλίδιον ἄμα τῇ ψήφῳ τῇ κατὰ πάντων. διοιώς δὲ καὶ ἐν χρυσῷ γλυφέντα τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν ἔχει.

In Aesculapii invocatione anulus adhibetur ferreus dei signo ornatus: *Λαβὼν καλαβύτην ἀπὸ ὑγροῦ ἔασον αὐτὸν εἰς κρίνινον ἔως ἂν ἀποθεωθῇ*². ἐπειτα γλύφων τὸν ἐν Μέμφι Ἀσκληπιὸν ἐπὶ δακτυλίου σιδηροῦ ἀπὸ ἀναγκοπέδης καὶ βαλε εἰς κρίνινον ἔλαιον καὶ ὅτε κροτίῃ λαβὼν τὸν δακτύλιον δεξιὸν τῇ δόκτῳ λέγων τὸν λόγον ἐπιτάπις· μενωφρὶ δὲ ἐπὶ (επει παρ.) τὰ χερούβιν καθήμενος, πέμψον μοι τὸν ἀληθινὸν Ἀσκληπιὸν δίκα τίνος ἀντιθέου πλανοδάμονος³. είτα ἐνεγκον τὸ θυμιατήριον ὅπον μέλλεις κοιμᾶσθαι καὶ θῦσον λιβάνου πόκκους τρεῖς καὶ περιένεγκον τὸ δακτύλιον ἐπὶ τῆς ἀτμίδος (παρ. ἀτμίδος) τοῦ λιβάνου λέγων ἐπιτάπις τὸν λόγον . . . κύριε Ἀσκληπιέ, φάνηθι· καὶ φέρει τὸν δακτύλιον εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐν τῷ λιχανῷ, Wessely N. Gr. Zp. 694 sqq. = Kenyon p. 104 v. 628 sqq.; Deubner, *De incub.* 36; quocum conferas Kenyon 71 v. 202 sqq.: Ἐρμοῦ δακτύλιος, κανθάρου ποίησις . . . γλύμια κανθάρου εἰς λίθον σμάραγδον πολυτελῆ· γλύφων κάνθαρον καὶ τρίχας δίειρον χρυσῷ· εἰς δὲ τὸ ἴπουάτω τοῦ κανθάρου γλύφων Ἰσιν ἱερὰν καὶ τελέσας ὡς ὑπογέγραπται κρῶ. Cf. Ael. Aristid. or. sacr. 48. 27 (Keil II p. 400): *Ἄντι δὲ τούτου τὸν δακτύλιον, ὃν ἐφέροντι περιε-*

¹ Quam draconis figuram solis meatum significare docuit A. Dieterich *Abraxas* 52; v. Macrob. Sat. I 17. 59.

² Qui stellio propter litterarum concinnitatem cum Aesculapio coniunctus esse videtur, solito enim ἀσκλαβύτης vocatur; Deubner, *De inc.* 37.

³ Cum timerent, ne daemones peregrini atque noxii rei sacrae interessent.

λόμερον ἀναθεῖν αὐτῷ Τελεσφόρῳ. τὸ γὰρ αὐτὸ ποιεῖν ὥσπερ ἂν εἴ τὸν δάκτυλον αὐτὸν προείμεν. ἐπιγράψαι δὲ εἰς τὴν σιγενδόνην τοῦ δακτυλίου 'Κρόνον παῖ'. ταῦτα ποιοῦντι σωτηρίαν είναι.

Hecatae anuli utiles esse videbantur: Σφράγιζε δακτυλίῳ δλοσιδήρῳ δλοστόμῳ ἔχοντι Σκάτην καὶ κύκλῳ τὸ ὄνομα φραζούφερβα, pap. Par. 2690.

Notissimus autem et validissimus erat anulus Salomonis, cui potestates summas inesse non solum veteres putabant, sed usque ad hanc aetatem eius vestigia detegere possumus. Dieterich Abraxas 142; Jones *Fingerring-lore* 91; P. Perdrizet *Rev. des ét. grecs* XVI 42 sqq.; per Salomonis anulum daemones adiurantur pap. Par. 3033 (= Abraxas 139): Ορκίζω σε πᾶν πνεῦμα δαιμόνιον, λαλῆσαι δποῖον ἂν ἦς, ὅτι ὁρκίζω σε κατὰ τῆς σφραγίδος, ἵς ἔθετο Σολομῶν ἐπὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ Ἰηρευτοῦ καὶ ἐλάλησεν. V. Dieterich *Jahrb. für Philol. Suppl.* XVI (1888) 755; Pradel *Griech. u. süditalien. Gebete (Rel.gesch. Vers. u. Vorarb. III 3)* 313; v. Ducange s. v. σφραγίδες; Seligmann *Der böse Blick* II 313 sq.; Tambornino 79.

Salomonis anulo Eleazarum coram imperatore Vespasiano daemonem eiecerisse Flavius Iosephus tradit Ant. Iud. VIII 2. 5: Προσφέρων ταῖς χιοὶ τοῦ δαιμονιζομένου τὸν δακτύλιον ἔχοντα ὑπὸ τῆς σφραγίδος δίζαν ἐξ ἀν ὑπέδειξε Σολομῶν, ἐπειτα ἐξείλκεν δισφρανομένῳ διὰ τῶν μυκτήρων τὸ δαιμόνιον; v. Dieterich Abraxas 142; *Lapidaires grecs ed. Mély-Ruelle* II 1. 208. 1191 sqq.: Καὶ μελανίζοντα σφροδῶς τῇ χρόᾳ δαιμονίτην, ὃν φέρων εἰς δακτύλιον ὁ Σολομῶν ὁ μέγας τὰς τῶν δαιμόνων φαλάγγας ὑπέταξε θεόθεν, Pradel *Griech. u. süditalien. Gebete* 362; Perdrizet *Rev. des ét. grecs* 1903, 42. Brachmanes apud Indos cognoverunt τὴν . . ἴσχὺν τοῦ δακτυλίου καὶ τῆς ὁάζδον, ἡ φορεῖν αὐτοὺς ἀμφω, Philostr. v. Ap. III 15.

Anulos vaticinantes Execesti commemoravit Aristoteles (fr. 599 Rose³, FHG II p. 146) apud Clem. Alex. strom. I 133. 4: Ἐξήκεστός τε ὁ Φωκέων τύραννος δύο δακτύλιονς φορῶν γεγοητεύμενονς τῷ ψόφῳ τῷ πρὸς ἀλλήλους διησθάνετο τοὺς καιροὺς τῶν πράξεων.

Denique adiungam anulum Gygium, quo circumacto habentem nemo cerneret Plin. XXXIII 8; Γύγον δακτύλιος· ἐπὶ τῶν πολυμηχάνων καὶ πανούργων. Γύγης γὰρ βουκόλος ὢν γῆς ὑπὸ

σεισμοῦ δαγείσης νεκρὸν εἰρῶν φοροῦντα δακτύλιον καὶ τοῦτον περιελόμενος φύσιν ἔχοντα ὥστε κατὰ τὰς σιροφάς τῆς σφενδόνης δρᾶσθαι καὶ μὴ ὅταν βούληται, Diogenian. II 20; Gregor. Naz. orat. IV 94: "Ἡ τῷ δακτυλίῳ Γύγου καὶ τῇ σιροφῇ τῆς σφενδόνης χρησάμενος, ἐαντὸν ἀποκλέψειε. Orat. XLIII 21; carm. X 31; Apostolios V 71; Liban. epist. 1031; Plato rep. II 359 D—360 B; Cic. off. III 9.

Restat ut de cinguli apud antiquos usu superstitioso pauca addam. Cingulo enim quamquam interdum, cum sub eo vinculum impediens intellegent, solvi iubebatur, tamen magnas vires contineri credebant veteres. Solvendi caerimonia quid in pariendo valuerit, supra commonefeci. Iulius Africanus, qui floruit tertio p. Chr. n. saeculo, scripsit Κεστῶν ἐπιγεραμένην πραγματείαν ἰστοικῶν καὶ φυσικῶν καὶ γεωγνικῶν καὶ χρμεντικῶν περιέχουσαν δυνάμεις; cf. Oder, Rh. M. XLV 81 sqq.; Rh. M. LI 57.

Cingulum in medicaminibus haberi discimus e codice Cantabrigiensi, quo iubetur 133: *Equum dysuria laborantem castae virginis cingulo feriri*, Oder, De Hippiatric. cod. Cantabrig., Rh. M. LI (1896) 58; v. Aelian. n. a. XI 18: Λέγεται δὲ καὶ Ἰππος τὰ οὐρα εἰ ἐπισχεθείη, παρθένος λύσασα ἢν φορεῖ ζώνην ἐὰν αὐτὸν παίσῃ κατὰ τοῦ προσώπου τῇ ζώνῃ, παραχρῆμα ἔξουρεν ἀθρόως καὶ τῆς ὀδύνης πανέσθαι.

In cingulo magico Apollonii Tyanensis quoque potestas posita erat, Philostr. vit. Ap. VII 38.

Amoris cingulum Veneri adscribitur, cui omnes deliciae atque illecebrae intextae erant. II. XIV 215:

Ἐλύσατο νεστὸν ἴμάτια
ποικιλον, ἔνθα τέ οἱ Θελκτίγια πάντα τένυκτο,
ἔνθ' ἔνι μὲν φιλότες, ἐν δ' ἴμερος, ἐν δ' ὁδοιστὶς
πάρφασις, ἢτ' ἐκλεψε νόσον πίκα περ φρονεόντων.

Mart. VI 13. 5; Mart. XIV 206:

Collo necte puer meros amores
ceston de Veneris sinu calentem.

Christodor. ecphr. Anth. Pal. II 99 sqq.

Eo respexit Plut. Mor. 19 F: Τὸν τῆς Ἡρας καλλωπισμὸν ἐπὶ τὸν Δια καὶ τὴν περὶ νεστοῦ γοῖτειαν. Lucian. dial. deor. 20;

Alciph. I 37: Ἀπαντα ἐκείνη γε τὸν κεστὸν ὑπεζώσατο, ὅλαις ταῖς χάρισι τὴν Ἀμφοδίτην δεξιωσαμένη. Cf. Valer. Flacc. VI 471 et quae ibi P. Langen in editione (Berol. 1896) adnotavit. Neque Veneris cestus deest in simulacris; v. Mueller-Wieseler, Monum. II 26. 289; cf. Helbig *Homer. Epos*² 211.

Hippolyte amazon cingulum possidebat, quod vires singulares praebere dicebant, Pediasim. IX 21 (Mythogr. Gr. I 256 Wagner): Οἱ ζωστὶς τοῦ πρωτεύειν τεκμήσιον Ἀδιμήτη τῇ Εὐρυσθέως δριμὺν ἐρέθιζεν ἔρωτα. τῶν Άμαζόνων Ἰππολύτη, βασίλεια . . . ἐπὶ τοίνευ τὴν Ἰππολύτην καὶ τὸν μάχιμον Άμαζόνων στρατὸν διὰ τὸν Ἀδιμήτης ὑπὲρ ζωστῆρος ἔρον σφοδρὸν Ἡρακλῆς ἀποστέλλεται. Cf. Apollon. Rhod. II 779; Diodor. II 46; IV 16; Apollodor. II 5. 9; Drexler in Roscheri *Lex. myth.* I 2679. Conferas cingulum Brunhildis in Germanorum carmine, quod *Nibelungensage* inscribitur (*Nib. Not* V 587 Lachm.).

In Germanorum superstitione versipelles lupi fiunt, cum cingulum ex lupi pelle factum induunt; vide Grimm *D. M.*⁴ II 916; Mogk *Grundr. d. germ. Philol.* III 272.

Sed paulum a proposito me aberravisse sentio; iam ad reliqua pergamus.

Vinculorum vim habebant etiam digitii inter se implexi eiusque similes figurae.

Numen malignum vincitur pollice presso. Plin. XXVIII 25: *Pollices premere, cum fareamus, etiam proverbio iubemur.* Idem est, quod vernacula lingua *Däumchenhalten* vocamus; cf. Horat. ep. I 18, 66: *Fautor utroque tuum laudabit pollice ludum;* apud Alciph. II 4 Glycera Menandro scribit: Ἐν τοῖς παρασκηνίοις ἔστηται τοὺς δακτύλους πιέζοντα, ἵνα ἄν προτάλισῃ τὸ θέατρον. Cuius gestus vim apotropaeam Kiesslingius (adnot. ad loc. Hor.) haud ita recte a significatione obsecraea duei vult; cf. A. Otto *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Lpzg. 1890, 283.

In pap. Par. (Wessely 71) v. 1052 Horos Harpocration invocatur et vinculi figura cogitatur: Κάτοχος τοῦ θεοῦ. εἰσελθόντος αὐτοῦ μετὰ τὸ χαιρετίσαι τῇ ἀριστερᾷ πτέρην πάτει τὸν μέγαν δάκτυλον τοῦ δεξιοῦ ποδὸς καὶ οὐ μὴ ἀποχωρήσει· μὴ βαστάξῃ τὴν πτέρωναν ἀπὸ τοῦ δακτύλου ἡμα εἰθὺ λέγων ἀπόλυτον ἀπολέσεις.¹

¹ απολέσεις P. corr. Wuensch

καμμύσας ἀπόλυτον τὴν ψῆφον, ἵν τρατεῖς καὶ βαστάξας τὸ στεφάνιον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς σοῦ¹ καὶ τὴν πτέρων (πτερων P, sed corr.) ἀπὸ τοῦ δακτύλου λέγε τρίς καμμίνων κτλ., v. Kroll *Aberglaube* 20. In eadem papyro magus daemoni minitatur (pap. Par. 1245): „Ἐξελθε, δαιμον, ἐπεὶ σε δεσμεύω δεσμοῖς ἀδαμαντίνοις ἀλύτοις καὶ παραδίδωμι σε εἰς τὸ μέλαν χάος ἐν ταῖς ἀπωλίαις.

Iam veteribus Romanis moris erat, ut in precando digitos inter se implecterent (Plin. XXVIII 59), qui gestus ideo adhibitus esse videtur, ut daemones loco retinerentur ac coherentur precationibus obsequi; v. Appel, *De Roman. preceptione* 204. Quem adorandi gestum etiam Graecis notum fuisse duobus anaglyphis (*Arch. f. Rel. Wiss.* VIII (1905) 158; *Brit. school Annal.* XI p. III) demonstratur, „in quibus qui adorant sinistram manus digitos pollice premunt“ Appel l. c. 204 adnot.

Christianorum quoque morem „iunctis manibus, digitis compressis, compositis palmis“ precandi ad eius gestus vim vincentem licebit referre, quamquam eius consuetudinis originem plane perspicere non possumus; v. C. F. Vierordt, *De iunctarum in precando manuum origine indogermanica et usu in plurimos Christianos adscito*, Carlsruhe 1851; Thalhofer *Handbuch der kath. Liturgik*, Frbrg. i. B. 1883, I 610; Sittl *Gebärden* 175.

Eadem ex opinione in formulis magicis etiam fabulam de Saturno ab ipso Iove filio vinceto invenimus, pap. Par. v. 3097 sqq.: Σὲ νακῶ, τὸν μέγαν ὥγιον, τὸν πτίσαντα γῆς σύμπασαν οἴκου μένην, ὃ τὸ ἀνόμημα ἔγενετο ὑπὸ τοῦ ἰδίου τέκνου, ὃν δὲ ὁ Ἡλιος ἀδαμαντίνοις κατέδησε δεσμοῖς (apud Dieterich *Abraxas* 79; cf. Orac. Sib. III 200, p. 58 Geffcken); pap. Par. 2326 sqq.: Ποίησον, ὃ λέγω, Ταρταροῦζε παρθένε (Hecata), | ἔδησα δεσμοῖς τοῖς Κρόνος τὸν σὸν πόλον. Dieterich *Abraxas* 76 sqq.; cf. W. Köhler *Die Schlüssel des Petrus*, *Arch. f. Rel. Wiss.* VIII (1905) 237.

His denique devinationibus addam, quod Aelian. n. a. IV 48 tradit, bovem furentem domari, si quis alterum genu vitta circumligatum gerens bestiae obierit: Ὑπὸ Θιμοῦ τε Θιγμένον ταῦρον καὶ ἴβριζοντα ἐσ πέρας καὶ σὺν ὅρμῃ ἀκατασχέτῳ φερόμενον οὐκ ὁ βούκόλος ἐπέχει, οὐ φόβος ἀκατέλλει, οὐκ ἄλλο τοιοῦτον ἄνθρωπος δὲ Ἰστήσιν αὐτὸν καὶ παραλίει τῆς ὅρμης

¹ Quo praescripto adductus facile credas coronis quoque vim quandam vincentem adscriptisse veteres. Cf. Marc. Emp. 33, 69 (v. supra 89).

ιν δεξιῶν αὐτοῦ γόνν διασφίγξες τανία καὶ ἐντυχῶν αὐτῷ. Ut enim genu licio impediebatur, ita etiam bovis impetum eo vinculo sympathice sedari putabant.

Adiungam quod gentes superstitiones credebant mulieres in artibus magicis versatas ventos nodorum implicationibus retinere posse et *navigantibus per eorum litora vel apud eos propter venti defectum moram contrahentibus ventum venalem offerre atque vendere*. *Globum enim de filo faciunt et diversos nodos in eo connectentes usque ad tres nodos vel plures de globo extrahi praecipiunt, secundum quod voluerint ventum habere fortiorum*. Bartholomaeus Anglicus *de proprietatibus rerum* 15, 172 apud Grimmium *D. M.*⁴ I 532; Frazer *Rameau d'or* I 132.

Deinde antiqui ligationes, quibus vim prohibendi adscribebant, in medicinis usurpabant; v. Frazer *Rameau d'or* I 322 sqq.; Seligmann *Der böse Blick* I 328 sqq.

Marc. 10. 81: *Radicem cannabis brachio dextro ligato; si totum brachium cinxeris de ipsa radice melius erit; si vero partem hubueris, collo suspende ligatam licio, quod in tela fuerit, et . . . statim sanguis perstringetur: cum solveris et removeris, fluet.*

Quo ex pracepto perbene perspicimus, quid de nodorum et solutorum et nexorum vi senserint.

Marc. 10. 70: *Scribes in charta virgine et collo suspendes lino rudi ligatum tribus nodis ei, qui profluvio sanguinis laborat ψαψεψηψεψηψαψε.*

Mulierum etiam mensibus nodorum nexus medetur. Theod. Prisc. ad Oct. fil. praescripsit XI *de profluvio mulieris* (p. 352 Rose): *Graminis nodos XXI¹ cum suis virgulis super umbilicum alligato.*

Marc. 10. 82: *Caproficum . . . colliges . . . et in pelle caprina involutum ligabis de licio, quod in tela fuerit, et ei loco adpones, unde erit sanguinis fluxio, statim cohæbitur, sire viro de naribus sire mulieri de locis verecundioribus fluat.*

Mirum remedium in Antidotario Bruxellensi I 44 (p. 376 Rose) praedicatur: *Ad profluvium a me tertio haec duo remedia experimentata: de capillis ipsius mulieris qui ei cadunt quando se ornat, facil matabam et in medio nodum, et in arbore quoque po-*

¹ In eis caerimoniis magicis ternario et septenario numero eiusque multiplicationibus uti solebant; cf. Fahz l. c. 20 adnot. 2; Ziehen *Bursian. Jahresber.* CXL (1908) 71 sqq.

mifera ligat de ipsis capillis unum nodum. quos capillos illic relinquit in arbore aliena. mulier manifeste sanatur, arbor autem arida fit.

Qua caerimonia morbus nodo conceptus in arborem deportatur; v. Grimm *D. M.⁴* II 979: *Wer rom kalten Fieber genesen will, gehe früh morgens zu einem alten Weidenbaum, knüppfe 3 Knoten in einen Ast und spreche dazu: goe morgen, olde, ik geef oe de kolde. goe morgen. dann kehre er um und laufe ohne sich umzusehen, eilends fort.*

Qua ratione mulieri parienti, ut facile partum edat, omnia in corpore et vestibus vincula recinguntur, eadem venter ligationibus concludi potest; quamobrem mulieri, quae saepius abortat, apud Theod. Prisc. ad Oct. fil. (p. 351 Rose) mandatur: *Lanam de ove quam lupus comederit collige et fac eam tribus sororibus lavari, carminari, pectinari et filari, et texant inde cingulum, et per novem menses ad ventrem mulier eum deportat, ita ut numquam cum in aliquo loco deponat, nec faciet abortum*¹.

Nodorum implicationibus etiam alios morbos curant, qui fluxionibus molesti flunt, ut pituitam:

Marc. 10. 71: *Si in manu dextra duo digiti medii lino simul copulentur. statim proderit adversum pituitam et gravedinem et destillationem narium.*

Plin. XXVIII 42: *Pollex in pede praeliyatus proximo digito tumores inguinum sedat, in manu dextra duo medii (digiti) lino leviter colligati destillationes et lippitudines arecent.*

Inguinum tumores nodis adhibitis sanantur:

Marc. 32. 18: *Ne inguen ex ulcere aliquo aut vulnere intumescat, surenum anethi in cingulo aut in fascia habeto ligatum. in sparto vel quoconque rinculo, quo holus aut obsonium fuerit innexum, septem nodos facies et per singulos nectens nominabis singulas viduas et singulas feras et in crure vel in brachio, cuius pars vulnerata fuerit, alligabis.*

Marc. 32. 21: *Inguinibus potenter medebere, si de licio septem nodos facies et ad singulos viduas nomines et supra talum eius pedis alliges, in cuius parte erunt inguina.*

Marc. 32. 50: *Inguinibus mirabile exhibet remedium a gallinaceo ala ossiculum extreum cocleario terebratum nodisque septem*

¹ Quae uneis inclusa sunt, cod. Berol. b omisit: sed Rose ea e cod. Vatic. a supplevit.

licio ligatum atque ita brachio vel cruri eius partis, quae inguina habet, suspensum.

Plin. XXVIII 48: *Inguinibus medentur aliqui licium telac detractum alligantes novenis septenise nodis, ad singulos nominantes riduam aliquam atque ita inguini adalligantes. licio et clavum aliudve, quod quis calcaverit, alligatum ipsos iubent gerere, ne sit dolori culnus.*

Plin. XXVIII 218: *Inguina et ex ulcerum causa intumescent. remedio sunt equi saetae tres totidem nodis alligatae intra uleus.*

In quartanis febribus apud Plin. XXX 101: *Urucam in linteolo ter lino circumdant totidem nodis ad singulos dicente, quare faciat, qui medebitur, limacem in pellicula vel quattuor limacum capita praecisa harundine, multipedam lana involutam, vermiculos, ex quibus tabani sunt, antequam pennas germinent, alios e spinosis fructectis lanuginosos.*

Nec minus oculorum doloresvinciuntur. Marc. 8. 62: *Oculos cum dolere quis coeperit, ilico ei subvenies, si quot litteras nomen eius habuerit, nominans easdem, totidem nodos in rudi lino stringas et circa collum dolentis innectas.*

Ad capitinis dolorem in Antidot. Brux. II 64 (p. 380 Rose): *Papyrus tenes in manibus tuis et nominas septem viduas, quas nosti, et facis septem nodos in eo, et in fronte ligabis.*

Pedibus luxatis remedium praebent Hippiastr. p. 37 c. 203: *Ηρὸς Θιάσια ἐν ποδί. Ἰαβὼν κένναριν ποίησον κόμψον τρεῖς ἐπὶ ἔκστον κόμψον λέγων . . . καὶ μετὰ τὸ δῆσαι τὰς τρεῖς δήσεις, περιπιθεῖς τὸ μεσοκέντον τοῦ ζύφου, πάλιν ἀποδεσμῶν ἀπλαΐς δέσεσι γ' ταῦτα ἐπιλέγων καὶ τότε κόψας μαχαίρᾳ ρίπτε χαμαῖ.* Heim, Incant. 484. Apud Babylonios pellis caprina septem nodis alligata in remediis habetur; v. Jastrow *Die Religion Babyloniens u. Assyriens* I 346.

Deinde anulus in dito portatus morbis mederi videtur; nam cum in anulo impedimentum et vinculum antiqui viderent, praecepto anuli gerendi daemonem, qui aegritudinem inflixerat, se vincire putabant, quod clare elucet ex Marcelli remedio 29. 23¹: *Anulus de auro texta tunica fit exusta, cui insculpitur vice gemmae piscis aut delphinus, sic ut holochrysus sit et habeat*

¹ Cf. Siebourg *Bonner Jahrb.* CVIII (1909) 165.

in ambitu rutunditatis utriusque, id est interius et exterius Graecis litteris scriptum: Θεὸς κελεύει μὴ κύειν κόλον πόρους. observandum autem erit ut, si in latere sinistro dolor fuerit, in manu sinistra habeatur anulus, aut in dextra, si dextrum latus dolebit; luna autem decrescente die Iovis primum in usum habendus erit anulus; cf. Alex. Trall. VIII 2 p. 377: *Περὶ κολικῆς διαθέσεως. εἰς λίθον Μηδικὸν Ἡρακλέα δρῦν πνίγοντα λέοντα καὶ ἐγκλείσας εἰς δακτυλίδιον χρυσοῦν διδοῦ φροεῖν, et ibidem: λαβὼν δακτύλιον σιδηροῦν ποίησον γενέσθαι τὸ κρικέλλιον αὐτοῦ διπάγων τοῦ οὔτως ἐπίγραφε εἰς τὸ διπάγωνον „φεῦγε, φεῦγε, λοῦ χολή, δοκούδαλος ἔξιτε“¹.*

Medicinae deinde anulis inclusae portandae commendantur. Alex. Trall. XI c. 2 (II 475): *Περὶ φλεγμόνης τῆς ἐν νεφροῖς· λαβὼν χαλκὸν Νικαιῶν ἥ Κύπριον περὶ τὸ συνόλον μὴ συνομιλίσαντα τὸν ἐν αὐτῷ μετάλλῳ τοῦ χαλκοῦ εὑρισκόμενον. ποίησον γενέσθαι ὡς ψηφίδα, ὅπερ φανῆναι ἐν δακτυλίῳ καὶ γλύφας ἐπ’ αὐτῆς λέοντα καὶ σελήνην καὶ δαστέρα· πύλῳ τούτου γράψον τὸ ὄνομα τοῦ Φερίου καὶ ἐγκλείσας χρυσῷ δακτυλίῳ φέρει παρὰ τῷ μικρῷ ἥ λατορικῷ δακτύλῳ.*

Democritus morsus scorpionis sanari docet, si locus vulnera affectus anulo argenteo obsignetur, Geop. XIII 9, 2: *Tὴν δὲ ἀπὸ σκορπίου πληγὴν θεραπεύσας ἀργυρῷ δακτυλίδιῳ τὸν τόπον σφραγίζων;* cf. M. Siebourg *Ein gnostisches Goldamulett aus Gellep*, Bonner Jahrb. CIII (1908) 130. De anulorum magicorum apud gnosticos usu cf. Dieterich *Abraxas* 151.

Itaque cum medicinarum virtutes nodis augerentur, ipsos quoque nodos in remediiis habebant antiqui. Plin. XXVIII 99: *Quin immo totius domus concordium eodem genitali et articulo spinae cum adhaerente corio ulservatis constare. hinc spinae articulum scilicet nodum Atlantion vocant; est autem primus. In comitrialium quoque remediis habent eum.*

Ad vulnera sananda aptissimus erat nodus Herculeus², ut

¹ Quae lectio corrupta esse videtur ex σεξιτετ.

² Caerimonias sanandi sub Herculis praesidio esse docet Pausanias IX 24, 3, qui templum Herculis commemorat: *Ἐν Σῆττῳ δὲ ταύτῃ Ἡρακλίους καὶ ιάματα εὑρεσθαι παρὰ τούτου τοῖς κάμπονοιν ἔστιν*, v. Gruppe Griech. Myth. 454. Ille nexus qua de causa Herculeus appelletur et qua ratione cum Hercule cohacreat non appetet. J. Peter in Roscheri Lex.

Plin. XXVIII 64 refert: *Vulnera nodo Herculis praeligare mirum quantum ocior medicina est, atque etiam cottidiani cinctus tali nodo vim quandam habere utilem dicuntur, quippe cum Herculaneum prodiderit numerum quoque quaternarium Demetrius condito volumine et quare quaterni cyathi sextariive non essent potandi.*

Qui nodus Herculeus laqueis obscuris neque facile solvendis excellebat, qui si quis recingebat firmius contrahebantur. De hoc nodo copiose egit L. Stephani *Erklärung einiger 1878/79 im südl. Russland gefundener Kunstuwerke, Compte rendu de la commission archéol., Petersburg 1880, 32 sqq.*

De difficultate in nodo Herculeo solvendo testes habemus hos. Oribasius de laqueis (Collect. med. XLVIII 8 Bussemaker) eum sic descripsit: "Η πως πλέκεται Ἡρακλειωτικὸν ἄμμα; ἔνεγκα τοῦ Ἡρακλειωτικοῦ ἄμματος καιρία προσδαμιζόντεται καὶ γίνεται ἐπι τῆς καιρίας δύο ἄμματα ἀπὸ ἀλλήλων διεστῶτα. ἐντεῦθεν παρακύπτει τὸ Ἡρακλειωτικὸν ἄμμα, παρὰ ἐπάτερα ὃπου μὲν ἀγκύλη μία, ὃπου δὲ ἀρχαὶ δύο. ἔστι δὲ ἵστονα ὁ βρόχος οὗτος. εἰ δέ τις τὴν ἀντικειμένην ταῖς ἀρχαῖς ἀγκύλῃ μέσην διακόψειεν, εἴρησει γεγονότα τὸν λύκον. Apostolius proverb. VIII 64a: Ἡράκλειον ἄμμα ἐπὶ τοῦ δεντατοῦ καὶ ἰσχυροῦ δεσμοῦ λέγεται. Sen. ep. 87. 38: *Unus tibi nodus sed Herculaneus restat.* Cornutus c. 16 loquitur de ἄμματι δυσλέπῳ. A. Otto *Die Sprichwörter u. sprichwörtl. Redensarten der Römer* 162.

Antiqui eum nodum pro vinculo artissimo habebant; cf. Circae nodum, quo cista Ulixis conclusa erat, Od. VIII 443.

Apud Athenag. legat. pro Christ. cap. XX (Geffcken *Zwei griech. Apolog.* 136. 201) Iuppiter Rheam nodo Herculaneo vinciebat: *Tὴν μητέρα Ρέαν ἀπαγορεύοντας αὐτοῦ τὸν γάμον ἔδιονε, δρακαίνης δ' αὐτῆς γενομένης καὶ αὐτὸς εἰς δράκοντα μεταβαλὼν συνδίσας αὐτὴν τῷ καλονυμένῳ Ἡρακλειωτικῷ ἄμματι ἔμιγή (τοῦ σχίματος τῆς μίξεως σύμβολον ἴ, τοῦ Ἐρμοῦ ὁμόδος).*

Mercurii caduceus, quem virgulam quasi divinam esse

myth. I 2260 illum eam ob rem eo nomine significari docet, quod Herculem in deis coniugalibus habuerint Romani, cui coniugis genio etiam Iunonem a Iove in matrimonium dari monumenta demonstrent. Aliter A. Roßbach *röm. Ehe* 278 nodo Herculeo praebitorum instar veteres uti solitos esse existimabat, quo novam nuptam a malo aspectu tuerentur, quam ad opinionem accedit etiam Marquardt *Privataltert.* 42.

veteres putabant (Arrian. Epict. diss. III 20. 12; Cic. off. I 44; Od. XXIV 2; Dieterich *Abraxas* 65 sqq.), eo nodo ornatus erat. Macrob. sat. I 19. 16: *In Mercurio solem coli etiam ex caduceo claret, quod Aegyptii in specie draconum maris et feminae coniunctorum figuraverunt Mercurio consecrandum. hi dracones parte media voluminis sui in vicem nodo, quem vocant Herculis, obligantur pramaeque partes eorum reflexae in circulum pressis oculis ambitum circuli iungunt.*

Nodus autem Herculeus, qui ligulis mire innexis cohaerebat, metum arcani quasi cuiusdam hominibus superstitionis iniecit. Quam ob rem vis ei quaedam averrunca videbatur inesse. Quo factum esse verisimile est, ut cingulum, quo nova nupta cincta erat, in nodum Herculeum innecteretur, qui amuletum esset ad aspectus maligni effascinationes arcendas, quibus virginem sponsam valde expositam esse putabant antiqui. Fest. 63 M.: *Cingulum (novae nuptiae) Herculaneo nodo rinctum vir solvit omnis gratia, ut sic ipse felix sit in suscipiendis liberis, ut fuit Hercules, qui septuaginta liberos reliquit.* Gruppe Griech. Myth. 454 adnot. 5; Marquardt *Staatsverr.* III 105; Peter in Roscheri *Lex. myth.* I 2260.

Eodem autem modo ac nova nupta, quasi numini se spopondissent, virgines Vestales indutae erant, quarum tunica recta cingulo ex lana ovis facto continetur, quod nodo Herculeo, ut Stephani (*Compte rendu* 1880, 30 sqq.) ex monumentis cognovit, vincitur; v. H. Jordan *Der Tempel der Vesta und das Haus der Vestalinnen*, Berl. 1886, p. VIII, IX, X; H. Dragnedorff, *Die Amtstracht der Vestalinnen*, Rh. M. Ll (1896) 281 sqq.; Vogel in Roscheri *Lex. myth.* II 591.

Cum autem veteres ei nodo amuleti virtutem adscriberent, multis in rebus, quae usui cotidiano serviebant, adhibuerunt. Athen. XI p. 469 C: Στέγον Ἡρακλεωπόροι commemorat et descriptsit ea Heracleotica pocula sive Boeotica XI p. 500 A: "Τοιερον δὲ πατὰ μίμησιν εἰργάσαντο κεφαλέοντα τε πατὰ ἀργυροῦς στέγοντας. ὃν ποῦντι μὲν ἐγέροντο πατὶ κλέος ἔλαβον οἱ Βοιώνοι λεγόμενοι, χρισματέοντα πατὰ τὰς στρογγείας περάτοντος Ἡρακλέους τῷ γένει. διὸ πατὶ Ἡρακλεωπόροι πρός τινων καλούνται· ἔχοντο μέντοι πρὸς τοὺς ἄλλους διαφοράν. ἔπειτι γὰρ τῶν ὅτων αὐτοῖς ὁ λεγόμενος Ἡράκλειος δεσμός.

Quae Athenaeus de poculis, quorum ansae in nodum Herculeum tortae erant, enarravit, optime confirmantur reliquiis, quae in sepulcris praecipue inventae sunt, velut cyathi: Stephani l. s. n. 39, 40, 47—52, 56—59; vasa: p. 38 sqq. Lucernae eo nodo ornantur: n. 6; cf. Stephani *Compte rendu* 1871, 24.

Ornamenta deinde nodi Herculei formam habent: anuli: n. 3, 30, 31; cf. p. 76 sqq.; torques: p. 36 n. 17, 19, p. 48 sqq.; fibulae: n. 33; inaures: n. 34; cf. Daremberg-Saglio *Diction.* IV 87 sqq.; P. Wolters *Zu griech. Agonen, 30. Progr. des Museums der Univ. Würzburg* 1901, 7 sqq.

Cum autem in ornamentis in primis phylacteria adhibentur¹, non dubito, quin etiam nodo Herculeo ita antiqui usi sint.

Praeter nodum Herculeum fama clarissimus erat nodus Gordius, quem recingere difficillimum fuisse auctores tradunt et qui artissime cum Gordii oppidi non modo fortuna, sed totius regni Phrygii cohaerebat. Plut. vit. Al. 18: Καὶ Γόρδιον πόλιν, ἐστίαν Μίδου τοῦ παλαιοῦ γενέσθαι λεγομένην, παραλαζόν τὴν θρυλικόν μένην ἄμαξαν εἰδε φύσιῷ ποντίας ἐνδεδεμένην, καὶ λόγον ἐπ' αὐτῇ πιστεύμενον ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἴζουσεν, ὡς τῷ λέσαντι τὸν δεσμὸν ἔμμαχοι βασιλεῖ γενέσθαι τῆς οἰκουμένης. οἱ μὲν οὖν πολλοί φασιν, τὸν δεσμὸν τυρῆλας ἐχόντων τὰς ἀρχὰς καὶ δὺς ἀλλήλων πολλάκις σκολιοῖς ἐλιγμοῖς ἐποφερομένων, τὸν Ἀλέξανδρον ἀμυχανοῦτα λῆσαι διατεμεῖν τῇ μαχαίρᾳ τὸ σύναψια καὶ πολλὰς ἐξ αὐτοῦ ποπέντος ἀρχὰς φανῆναι. Άριστοβούλος δὲ καὶ πάντι λέγει ἁδίαν αὐτῷ τὴν λέσιν γενέσθαι ἐξελόντι τοῦ ὄντος τὸν Ἐστορα παλούμενον, ὃ συνείχετο τὸ ζυγόδεσμον, εἰδὼς ὑφελκίσαντι τὸν ζυγόν. Arrian. anab. II 3; Curtius de reb. gest. Al. III 2; Iustin. hist. XI 7; Schol. ad Eurip. Hippolyt. 671; Suidas s. v. πάθαμα λένει; Zenob. proverb. IV 46; Stephani l. c. 47 sqq.; Daremberg-Saglio s. v. *nodus*; Gruppe *Griech. Myth.* 454 adnot. 5; Frazer *Romeau d'or* I 330.

Itaque etiam licia in nodum nexa amuletorum loco portabant antiqui, quamquam etiam facile fieri potuit, ut licio ipso locum quandam circumscribere vellent, ad quem velut sacrum

¹ Cf. amuleta phallica: Kropatscheck, De amulet. 37, *Römisch-Germanisches Korrespondenzblatt* II (1909) 24 sqq.: Wolters *Bonner Jahrb.* 108 (1910) 257 sqq.

nihil accedere debebat profanum; cf. *Wien. Stud.* XXIV (1902) 122; Nilsson *Griech. Feste* 347; Liebrecht *Der hegende Faden, Volksh.* 305; Zachariae *Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes* XVII (1903) 216, 221; v. Poll. VIII 141; Bekker, *Anedot.* I 273; cf. Seligmann *Der böse Blick* II 228 sq.

Apud Romanos pueri humili loco nati ab ingenuis nobilibusque, qui praebia bulla aurea includebant, eo differebant, quod bullam loream usque ad pubertatem portabant. Iuv. V 163:

Quis enim tam nudus, ut illum .
bis ferat, Etruscum puero si contigit aurum
vel nodus tantum et signum de paupere loro?¹

Jahn *Aberglaube d. lösen Blicks* 44 adnot. 53; Marquardt *Privataltert.*² I 82.

Patres ecclesiae superstitionem antiquorum infantes nodis et liciis a fascinatione tuentium aegre ferebant et eam magiam vanam esse ut demonstrarent, enixe operam dabant. Ioann. Chrysost. (in epist. ad Cor. homil. XII 7; MiPG LXI 105) commemorat τὰ περιάπτα καὶ τὸν κώδωνας τὸν τῆς χειρὸς ἔξηρτημένοντς καὶ τὸν κόκκινον στίμωντα καὶ τὰ ἄλλα τὰ ποιήσης ἀνοίας γέμοντα . . . κρόκον δὲ καὶ στίμωντα καὶ τὰ ἄλλα περιάπτα τὰ τοιαῦτα παιδίον ἐμπιστεύονται τὴν ἀσφάλειαν. Similia amolimenta memorantur in Basilii scholiis ad Gregor. Nazianz. (MiPG XXXVI 907): Περιάπτα τὰ κατὰ τὰς χεῖρας καὶ τὸν βραχιόνας καὶ τὸν αἰχένας, πλωσμάτια τινα βεβαμένα καὶ σελίνια² μηρίσιων χρύσεα καὶ ἀργύρεα καὶ τῆς εἴτε λεστέρας ἔλιξ, τὰ ὑπὸ γραιδίων τοὺς βρέγρεσι ἐπιδεσμούμενα. ἐπίσηματα δὲ τὰ ὑπὸ τῶν αὐτῶν τοὺς γρηπτοὺς ἐπαδόμενα, ἐπιψιθριζούσων εἰς ἀπορροπισμὸν καὶ ἀματαῖς γάλωσσαις ἐπιλιχμασσούσων τὰ μέτωπα καὶ ἀποττυπούσων μετὰ τοῦ φυσᾶν ἐκπερέοντεν. Ceterum conferas, quod Hemsterhusius ad scholia Aristoph. Plut. 590 p. 190e adnotavit: Περιάπτα τὰ κατὰ τὸν τραχίλοντας καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὸν πόδας βεβαμένα πλωσμάτια; cf. P. Wolters, *Arch. f. Rel.-Wiss.* VIII (1905) Beiheft 1 sqq.; G. Hock *Griech. Weihebräuche*, diss. München 1905, 17.

¹ De ea re agit R. Wünsch in Hastingii *Dictionary* s. v. *Charms and amulets, Roman part.*

² Cf. Plaut. Epidic. V 1, 33 (639): *Non meministi me aureum ad te adferre natali die | lunulam atque anellum aureolum in digitum.*

Consuetudo autem antiquorum licia et nodos amuleti loco portantium illustratur eo more, qui apud Graecos horum quoque temporum in usu est quemque Polites (in annalibus Atheniensibus *'Εστια* XV (1883) 190 et *Μουσικοῦ Αττικοῦ Ἡμερολόγιον* 1896, 168) cum illo comparavit. Graeci enim adhuc infantibus licia rubra aut varii coloris ad manuum artus, ad pedes, circa collum alligant, ut a solis aestu tueantur. Quae fasciae cum mense Martio gerantur, *Μάρτις* hic usus nominatur. Licium autem deinde in animal quoddam transferri iubetur, qua caerimonia etiam aegritudinem eius in corpus transire putabant, Frazer *The golden bough* III 27; B. Schmidt *Volksleben der Neugriechen* 81.

Qui liciorum usus non solum apud Graecos extat, sed apud multas gentes invenitur, apud Macedones (Abott *Macedonian folk-lore* 19), apud Rumaenos (W. Derblich *Land und Leute der Wallachei* 164), apud Russos (Frazer *Rameau d'or* I 326), apud Germanos (Jahn *Ber. sächs. Ges.* 1855, 40 sqq.) alios, Hock *Weihebräuche* 118.

Quae opinio cum late diffusa esset, haud mirum est, quod etiam in rebus sacris appareret. Consuerunt enim mystae Eleusinii liciorum amuleta in manibus et pedibus gestare; v. Bekkeri *Anecdota* I 273: *Κροκοῦν· οἱ μύσται κρόκην καταδοῦνται τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν ἀριστερὸν πόδα καὶ τοῦτο λέγεται κροκοῦν.* Photius lex. s. v.: *Οἱ μύσται ὡς φασι κρόκην τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν πόδα ἀναδοῦνται· καὶ λέγεται τοῦτο κροκοῦν. οἱ δὲ ὅτι ἔνιοτε κρόκην καθαιροῦνται.* Vide Mommsen *Feste der Stadt Athen* 228, 275; Wolters l. c. 22; Hock *Weihebräuche* 124.

Qui nodorum inter amuleta usus demonstratur antiquorum monumentis et tabulis pictis; v. Furtwängler *Griech. Vasenmalerei* tab. 56, 4—6, p. 282.

Wolters l. s. 1 sqq. exempla contulit, in quibus licium nodo vinctum nulla alia causa, nisi ut amuleti loco esset, corpori alligatum est, ad manuum artus (p. 4), ad pedum talos (p. 7), in femore (p. 8), circa pectus (p. 11), ad collum (p. 12), in capite (p. 14); v. Hock *Weihebräuche* 118 sqq.

Vitta intorta etiam commemoratur in papyro Parisina

p. 78 v. 1335: "Ἐχων φυλακτίριον τῶν αὐτῶν ζῷων τρίχας πλοκίσας σείσαν ἵνπερ διάδημα φόρει περὶ τὴν κεφαλήν.

Aug. doctr. christian. II 20 (MiPL XXXIV 50): *Ad hoc genus pertinent omnes etiam ligatureae atque remedia, quae medicorum quoque medicina condemnat, sive in praecantationibus sive in quibusdam notis, quas characteres¹ vocant, sive in quibusque rebus suspendendis et illigandis vel etiam aptandis quodam modo, non ad temperationem corporum, sed ad quasdam significationes aut occullas aut manifestas;* v. Boese, Superst. Arelat. 71².

Licia denique nodosa, quibus Hockius (l. l. 38 sq.) maiores vim sacram tribuit, in symbolis votivis adhibita esse videntur, velut in vasis saepe depicta sunt dependentia, etiam in umbilico Delphico talia conspiciuntur, *Bull. corresp. hell.* 1900, 259.

¹ Cf. Dieterich *ABC Denkmäler*, Rh. M. LVI (1901) 77 sqq.

² Ab Aegyptiis nodos amuletorum loco adhibitos esse F. W. v. Bissing *Agyptische Knotenamulette*, Arch. f. Rel. Wiss. VIII (1905) *Beihet* 32 sqq. docet, qui multa Aegyptiorum amuleta licia in nodos complicata significare exposuit, quorum insignia etiam in hieroglyphorum scripturam recepta esse demonstravit. In amuletis Aegyptii anulos quoque habebant, sub quibus nihil aliud nisi nodum circa digitum vinetum intellecerunt; v. Bissing l. c. 25; cf. Jastrow *Relig. Babylon. u. Assyriens* I 376. Nodorum autem Aegyptiacorum notissimus erat, quem Isidis nominabant; cf. Erman *Die ägypt. Religion* 161 sq.; Bissing l. c. 26.

CAPVT TERTIVM

Quid Christiani de vinculis cogitaverint

Reliquum est, ut paucis commemorem, quomodo Christiani de vinculis et nodis iudicaverint.

In baptismatis enim Christiani ritibus praescriptum invenimus, ut baptizandi omnia a corpore vincula removerent, ea suspicione, ne quid alienum secum in aquam sumerent; Canon. Hippolyt. XIX 115 (p. 94 Achelis): *Mulieres deponant ornamenta et aurea et cetera, solvant crinum nodos, ne cum illis descendat in aquam regenerationis quidquam peregrinum de spiritibus peregrinis.*

Idem praeceptum exhibit rit. eccl. Aegyptiacae: *Deinde viros adultos baptizatis, postremo mulieres, postquam omnes crines solverunt et ornamentum aureum et argenteum, quo utuntur, deposuerunt: ne sinas quemquam rem alienam secum in aquam ferre* (ed. F. X. Funk, Didascalia et constitutiones Apostolorum II (1905) 109 cap. XVI 6; Achelis 95).

In hac quoque caerimonia anulos ponere fas esse compierimus ex Testamento Syrio Domini nostri Jesu Christi (ed. E. Rahmanis, Moguntiae 1899, 127): *Mulieres dum baptizantur, solvant comam . . . cum post responsum descendunt baptizandi in aquas. videat episcopus, ne quis vir gerat annulum vel mulier ornamentum auro confectum. (si) quidem nemini fas est, quicquid alienum in corpore habere, dum in aquis est, sed quod habet, tradat iis, qui prope sunt.*

In abrenuntiationis et exorzungationis actione sacerdos

catechumeni cingulum solvit: Καὶ ἀποδυομένου καὶ ἐπολυομένου τοῦ βαπτιζομένου ἐπιστρέφει αὐτὸν ὁ ἱερεὺς ἐπὶ δυσμάς, J. Goar, Euchologion Venet.² 1730 p. 277; ibidem 281: Ιέγει ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῖς κατηχομένοις· σιῆτε μετὰ φόβου καὶ σιρφαγίσασθε, ἀποδύσασθε καὶ ἀπολύσασθε; Symeon. Thessalon. (π. τῶν ἱερῶν τελετῶν c. 62 MiPG 155 p. 213) apud Goarium 284: Ἀπολύει τὴς ζώνης (scil. ὁ ἱερεὺς) καὶ ἀποδύει τὸν κατηχούμενον.

Apud Dionys. Areop. de eccl. hier. II 2, 6; 3, 5 sacerdos ἐπολύει μὲν αὐτὸν (baptizandum); v. Anrich *Mysterienresen* 200; Dölger *Exorzismus im Taufritual* 112.

Quid autem sub ea re, quam dicunt alienam, intellexerint, ex Hippolyti canonibus discimus, qui hoc praecepto impedire volunt, *ne cum illis descendat in aquam regenerationis quidquam peregrinum de spiritibus peregrinis.*

Illis enim temporibus timebant, ne nodis daemones maligni retinerentur aut in ornamentis etsi minimis se abderent, qui actionem sacram vanam reddere possent; v. Dölger *Exorzismus* 112. Qua de causa baptizandi et crinium nodos solvere et anulos et ornamenta deponere debebant, quae res daemonum opera adscribuntur in eo quoque libro, qui *Henoch* inscribitur (CSG VIII 1 ed. J. Flemming et L. Radermacher, 1901, p. 26, 11 sqq.).

Index rerum et nominum notabilium

- A**chilles p. 9, 15
 actiones magicae 40 sqq., 82 sqq.
 Adonis 31, 74
 adoratio 2, 26, 48
 Aesculapius 28, 70, 96
 Ajax 25
 $\alphaἴρεσθαι$ 46
 Alcmene 81
 Alcyoneus 44
 Alexander 15
 Ambarvalia 58, 67
 Amburbale 68
 Amphidromia 14
 amuletum 56, 94, 106, 107 sqq.
 Antaeus 44
 anulus 70, 84, 85 sqq., 92 sqq., 103,
 110, 111
 Apollo 14, 25
 Aquaelicium 29, 70
 aratrum circumductum 57
 Artemis 78
 aspectus malignus 54, 106
 Astarte 6, 7
 Attis 74
 Auge 21
 Bacchae 73, 74
 baptisma Christianum 13, 47, 64 sqq.,
 111
 Baubo 62
 Caduceus Mercurii 105
 Calathi pompa 30
 camilli 10
 Carmenta 25
 Cassandra 22, 33, 72
 Ceres 30, 57, 62, 63
 chori sacri 15, 17
 cingulum 78, 79, 80, 98 sqq., 106, 112
 coitus sacri 16, 57
 collocatio 31
 comoediae Atticae primordia 61
 corona 99
 cunnus 56
 Cybele 30, 74
 Daemones 3, 4, 87, 93, 95, 99, 112
 — fecunditatis 6, 7, 58, 61
 $\Deltaάκτυλοι Ιδαῖοι$ 59
 defixio 87 sqq.
 Deiphobe 72
 devotio 22
 Diana (Cretensis) 25
 Dido 48
 digiti innexi 69, 80, 100
 digitus medius 56, 84
 Dionysus 58, 61, 62, 94
 divinatio 42
 Effigies magicae 40, 43, 87 sqq.
 $\varepsilonκφορά$ 20
 Euander 17 sqq.
 exorcismus 64, 90
 Fascinatio 2, 56, 106
 Faunus 17 sqq., 70
 ferrum 94
 flamen Dialis 56, 75
 Floralia 59 sqq.
 furorum quaestio 10
 Galinthias 81
 gestus obscoenus 3, 53 sqq.
 Gordius nodus 107
 Gyges 97
 Gymnopaedia 14, 15
 Harpocration 99
 hedera 75 sq.
 Hercules 81, -is nodus 104 sqq.
 Hermotimus 21
 Hippolyte 99
 Idola insularum 19
 Ilithyia 79 sqq.

- imagines deorum 95
 incubatio 12, 28, 70
 infantes humi positi 47
 insania sacra 22, 73
 ioci impudici 59
Iphigenia 9
Isidas 22
Isis 12, 17, 26, 96, 110
Iudaei 26, 31, 55, 86
Iuno Lucina 76
Leges sacrae 24, 70
Lemuria 27
Lesbonicae nuptiae 10
Liberalia 63
ligulam ligare 89
limus 10
litania 67 sqq.
loca sacra 23, 56, 70, 75
lugentium habitus 31 sqq., 75
lunae defectus 42
Lupercalia 17 sqq.
lustratio 3, 4, 12, 14, 16, 66
Lycurgus 16
Maenades 22, 34, 73
Magna Mater 30, 74
Medea 40 sqq., 82
medicina popularis 45, 47, 49 sqq., 84,
 94, 101 sqq.
Mercurius 58
mimus 61
Mithras 13
mortui humi positi 46
mysteria 12, 13, 28, 64, 67
 — *Eleusinia* 61, 62, 109
Nodus 4, 23, 69 sqq.
Nudipedalia 29
Oraculum v. vates
Orphica 13
Partus 14, 77 sqq., 96, 102
pes unus denudatus 48
phallus 21, 26, 57, 58, 62
Pluto Nysaeus 12
- pocula Heracleotica* 106
pollex pressus 99
pompae sacrae 14, 17, 29 sqq., 57, 67
Polyxena 9, 33
precationes 11, 27, 100
Priapus 7, 58
προσθέτοις 20
prostitutio sacra 16
psychomantia 42
puer incantatus 43
 — *investis* 51 sqq.
Pythagorei 23, 26, 55, 85
Pythia 71
Res rusticae 51, 57, 83
Sacerdos 17, 27, 71, 76
sacrificium 8, 23, 26, 27, 71
Salomon 97
Saturnus a Iove vinetus 100
satyri 61
scorteia impura 23 sqq.
serpentium veneratio 8
simulacula in sepulcris condita 20
solis veneratio 55
supplicatio 17, 29, 67, 70
sympathia 82
Tabu 4
tempestates avertuntur 54
terrae vires arcanae 28, 44 sqq.
Thesmophoria 63
transfiguratio 35 sqq.
Trophonius 12
Vates 21, 27, 33, 71 sqq., 74
vasa apud Dipylon reperta 20
versipellis 36 sqq., 99
Vestales virgines 106
Vestalia 20
vestes impurae 3, 9, 17
 " *vincula* 4, 21
virgines Locrenses 25
urucae 51 sqq., 83
Zēvs Λύκαος 18, 37

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

Die Götter des Martianus Capella und der Bronzeleber von Piacenza

III. Band
1. Heft

1906. 96 S.

von
Carl Thulin

M 2.80

Martianus Capella de nupt. Merc. et Philol. I § 41—61 gibt eine Liste von Göttern, die von Jupiter aus den sechzehn Regionen des Himmels zusammengegeben werden. Der Verf. tritt in Anknüpfung an ältere Literatur den Nachweis an, daß dieses Verzeichnis eine Vereinigung astrologischer Elemente mit einer alten Liste etruskischer Götter ist. Für den etruskischen Teil ist der Hauptzeuge eine in der Bibliothek von Piacenza befindliche Leber aus Bronze, mit Regioneneinteilung und eingeschriebenen etruskischen Götternamen; diese Inschriften und die Namen bei Martian erklären sich gegenseitig. Als Autor, der dem Martian die etruskisch-astrologische Weisheit vermittelte habe, wird Nigidius Figulus angesprochen.

De stellarum appellatione et religione Romana

III. Band
2. Heft

1907. 164 S.

Guilelmus Gundel

M 4.40

Der Verf. will die Vorstellungen der Römer von den Sternen schildern. Es werden zunächst die Stern-Namen behandelt, dann die literarischen und monumentalen Zeugnisse für den römischen Gestirnglauben. Ausgewählt sind solche Sterne, deren Kenntnis sich schon vor dem Eindringen des griechischen Einflusses nachweisen läßt, oder die, wenn auch erst durch die Griechen eingeführt, von Bedeutung für die römischen Anschauungen geworden sind. So werden besprochen in Kap. I die einzelnen Sterne Lucifer, Vesper, Canicula, Arcturus; in Kap. II die Sternbilder Septentriones, Iugulæ, Vergiliae, Suculæ; in Kap. III die verwandten Himmelserscheinungen Stellæ cadentes, Stellæ crinitæ, Via lactea.

Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters

III. Band
3. Heft

1907. 159 S.

herausgegeben von

Fritz Pradel

M 4.—

Im Jahre 1895 hatte W. Kroll aus einer in Rom und einer in Venedig liegenden Handschrift mittelalterliche Texte abgeschrieben, die zur Vertreibung von Dämonen, zur Heilung von Mensch oder Vieh, und ähnlichen Dingen gut sein sollten. Der Sprache nach waren diese Exorzismen teils spätgriechisch, teils italienisch in griechischer Transkription. W. Kroll hat diese Texte an Fr. Pradel zur Bearbeitung überlassen; dieser legt sie hier in einer Ausgabe vor und erläutert sie in einem besonderen Kommentar. Die einzelnen Abschnitte der Erklärung sind titelt: Von den Nöten, von den Nothelfern, Populärmedizinisches, Magische Gebräuche. Die Arbeit will an einem konkreten Beispiel zeigen, in welchen Anschaukreisen derartige, stellenweise noch heute verwandte Formeln wurzeln.

Veteres philosophi quomodo iudicaverint de precibus

IV. Band
1. Heft

1907. 78 S.

Henricus Schmidt

M 2.—

Die Absicht des Verfassers wird durch den Titel gegeben: in doxographischer Weise werden die Aussprüche der Philosophen von Heraklit bis Simplicius zusammengestellt, die von dem Werte des Gebets und der rechten Art zu beten handeln. Auch wird versucht, die Geschichte dieser Ansichten aus der Entwicklung der antiken Philosophie zu verstehen. Am Schluße werden in einem Supplementum anhangsweise diejenigen Stellen der philosophischen Literatur gesammelt, die von „lautem und leisem Beten“ handeln; zugleich ist dies ein Nachtrag zu dem so überschriebenen Aufsatz von S. Sudhaus im ARW IX (1906).

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

IV. Band
2. Heft

Die Apologie des Apuleius von Madaura und die antike Zauberei

von

Adam Abt

M 7.50

1908. 278 S.

Die Arbeit will eine Erklärung der auf Zauber bezüglichen Stellen der Schrift des Apuleius *de magia* liefern. Die vor nunmehr 65 Jahren erschienene kommentierte Ausgabe Hildebrands kann heute nicht mehr als erschöpfend angesehen werden, da wir erst nach ihrem Erscheinen einen wirklichen Einblick in die antike Zauberpraxis gewonnen haben durch die Auffindung und Veröffentlichung der griechischen Zauberpapyri und der Fluchtafeln. Da die Apologie manches bietet, das uns sonst nur spärlich bezeugt ist, so kann durch eine eingehende Auslegung der einzelnen Apuleiusstellen diese auch nutzbar gemacht werden für die Erkenntnis des Zauberlaubens überhaupt, und besonders im 2. Jährh. n. Chr.

IV. Band
3. Heft

De iuris sacri interpretibus Atticis seripsit

1908. 64 S.

Philipps Ehrmann

M 1.80

Die attischen Exegeten, die Ausleger des hl. Rechts, waren seither nur gelegentlich, meist im Anschluß an Inschriften, behandelt worden. Der Verf. will durch Vereinigung der inschriftlichen und literarischen Überlieferung ein vollständigeres Bild dieser Institution geben, der äußeren Einrichtung des Amtes wie auch der Befugnisse seiner Träger. Dabei hat sich als neues Ergebnis durch Heranziehung der delphischen Inschriften herausgestellt, daß wir im Grunde nur zwei Gruppen von attischen Exegeten zu unterscheiden haben, die aus dem Geschlecht der Eupatriden und Eumolpiden. Am Schlusse der Arbeit werden noch die exegetischen Schriftsteller zusammengestellt, die man nun wohl als wirkliche Exegeten ansprechen darf, und die übrigen Bedeutungen des Wortes kurz erörtert.

V. Band

Der Reliquienkult im Altertum

von

Friedrich Pfister

Erster Halbband: Das Objekt des Reliquienkultes

1909.

411 S.

M 14.—

Im 1. Halbband, der das Objekt des Reliquienkultes darstellt, werden zunächst die Heroengräber behandelt sowie die Typen der Legenden, die das Dasein der Reliquien der als einheimisch oder fremd geltenden Heroen erklären. Daran reiht sich eine Besprechung besonders erwähnenswerter Arten von Heroengräbern und der sonstigen Reliquien sowie Erinnerungsstätten aus der Heroenzeit. Dabei wird überall besonders den Fragen nachgegangen, in welchem Verhältnis der Kult zur Legende steht (Bodenständigkeitsgesetz), in welchen typischen Formen die Legenden sich bewegen, und wie sich der Glaube der Griechen an die einstige Existenz der Heroen zu den Ergebnissen der historischen Kritik verhält. Durchweg wird auf parallele Erscheinungen des christlichen Heiligenkultes hingewiesen. — Der 2. Halbband soll enthalten: 1) Die Reliquien als Kultobjekt. 2) Die Geschichte des Reliquienkultes.

VI. Band

Die kultische Keuschheit im Altertum

von

Eugen Fehrle

M 8.50

Der Verf. führt die kultische Keuschheit auf zwei Hauptgründe zurück: 1. Wer mit einem Gott in Liebesverkehr steht, muß frei sein von Liebe zu Menschen, daher jungfräuliche Priesterinnen, Prophetinnen, Nonnen, jungfr. Empfängnis und jungfr. Mütter. 2. Geschlechtlicher Verkehr gilt als befleckend. Religiöse Befleckung geht zurück auf schädliche Wirkungen böser Dämonen. Vor ihnen muß man sich hüten. *ἀεροῦ ἀγρεῖα* ist verwandt mit Tabu. Aus diesen Vorstellungen entsteht die Ansicht, Keuschheit verleihe dämonische Macht (bei Zauber, bes. Fruchtbarkeitsriten; Der Arme Heinrich, Brunhilde, Gralsage). Drum ist sie oft für den Priester als einen *δαυόριος ἀριό* vorgeschrieben. Der zweite Teil gibt die Keuschheitsvorschriften bei Griechen und Römern (darin ausführliche Behandlung des Thesmophorienfestes), Erläuterungen über das Wesen jungfräulicher Göttinnen, besonders der Athene und ihrer Feste und der Vesta, der dritte einen geschichtlichen Überblick.

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

Geburtstag im Altertum

1908. 151 S.

von Wilhelm Schmidt

M 4.80

VII. Band
1. Heft

Die Arbeit zerfällt in drei Kapitel. Das erste behandelt Alter und Art der Feier des Geburtstages von Privateuten bei Gr. und R. Das zweite bespricht die Feier des Geburtstags griechischer und römischer Fürsten, des Tags ihres Regierungsantritts, sowie der Gründungstage einiger Städte; die griech. und röm. Feiern werden unter sich und mit den entsprechenden Feiern unserer Zeit verglichen. Das dritte Kap. beschäftigt sich mit der Bedeutung und Feier der Göttergeburtstage bei Gr. und R. und beruht den Abergläubien, der sich mit einigen dieser Tage verbindet, sowie verschiedene auffallende Zahlbeziehungen zwischen Tagen und Monaten. Der Schluß endlich will zeigen, wie ich aus solchen Vorbildern die Feier des Geburtstages Christi entwickeln mußte.

De Romanorum precationibus

1909. 224 S.

scripsit Georgius Appel

M 7.—

VII. Band
2. Heft

Die Arbeit enthält drei Kapitel. Im ersten findet sich eine Sammlung echt römischer Prosagebete, im zweiten behandelt der Verfasser den *sermo* des römischen Gebets, im dritten wird der *ritus* und *gestus* besprochen. Im Schluße versucht der Verfasser eine Geschichte des römischen Gebetes zu geben.

De antiquorum daemonismo

1909. 112 S.

scripsit Julius Tambornino

M 3.40

VII. Band
3. Heft

Der Verfasser will den Besessenheitsglauben der Alten zusammenhängend darstellen und zugleich die Fäden bloßlegen, die heidnischen Aberglauben mit christlichen Exorzismen verknüpfen. Das 1. Kapitel gibt eine Stellensammlung aus heidnischer und christlicher Literatur. Im 2. Kapitel wird der Besessenheitsglaube der Griechen und Römer entwickelt. Zunächst werden die Krankheitsscheinungen ins Auge gefaßt, die auf Besessenheit zurückgeführt wurden; dann werden die göttlichen Wesen betrachtet, die als Besessenheitsdämonen gelten, und die Mittel aufgezählt, die man anwandte, um sich ihrer zu erwehren. Es folgen Bemerkungen über das Verhalten der Dämonen während der Exorzismen und über den Stand der Exorzisten. Das 3. Kapitel endlich, das nach denselben Gesichtspunkten wie das 2. eingeteilt ist, beschäftigt sich mit dem Besessenheitsglauben der Christen.

Antike Heilungswunder

VIII. Band
1. Heft

Untersuchungen zum Wunderglauben der Griechen und Römer

1909. 224 S.

von Otto Weinreich

M 7.—

Cegenstand des ersten Kapitels ist der Glaube an die Wunderkraft der Handauflegung. Im zweiten Kapitel werden verschiedene Typen von Traumheilungen betrachtet und gewisse Einwirkungen der Aretalogie auf die Literatur verfolgt. Kapitel III handelt von heilenden Statuen und Bildern. Exkurse über Totenerweckungen, Doppelheilungen in christlichen, indischen und antiken Wundererzählungen, Straf- und Heilwunder, sowie in Anhang zur Topik der Wundererzählung beschließen die Arbeit.

Kultübertragungen

VIII. Band
2. Heft

910. 132 S.

von Ernst Schmidt

M 4.40

In den drei ersten Kapiteln der Arbeit werden die Berichte von der Übertragung der Magna Mater und des Asklepios nach Rom sowie des Sarapis nach Alexandria untersucht, die durch große Ähnlichkeit, Ausführlichkeit und Mannigfaltigkeit der Überlieferung zu gesonderter Betrachtung auffordern. Dabei ergab sich dem Verfasser, daß diese Übertragungsgeschichten Legenden sind und nicht auf historischen Tatsachen beruhen. In einem vierten Kapitel will er dieses Ergebnis stützen, indem er die einzelnen Motive der drei Berichte durch Vergleichung mit den Motiven verwandter antiker und mittelalterlicher Translationslegenden zu beleuchten und sie, soweit das möglich ist, zu ihren Ursprüngen zurückzuführen versucht.

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

VIII. Band
3. Heft

De Graecorum deorum partibus tragicis

1910. 154 S. scriptis Ericus Müller. M 5.20

Die Arbeit will an der Hand des erhaltenen Materials darstellen, wie sich die Rolle der Götter in der griechischen Tragödie entwickelt hat. Kap. I behandelt die beiden Typen der Götter bei Aischylos, die spezifisch tragische Götterrolle, die aus dem Einfluß des religiösen Spiels erklärt wird, und die epische, die aus dem Heldenlang hergenommen ist. In Kap. II wird die Verwendung der Götter bei Sophokles, in Kap. III bei Euripides behandelt, besonders der Deus ex machina, und gezeigt, welche Zusammenhänge mit den bereits bei Aischylos entwickelten Normen bestehen.

IX. Band
1. Heft

Reinheitsvorschriften im griechischen Kult

1910. 148 S. von Theodor Wächter. M 5.—

Nachdem in der Einleitung unter anderem der Ursprung und die Entwicklung der Reinheitsvorstellungen besprochen worden ist, wird in 15 Kapiteln versucht, an der Hand des aus Inschriften und Schriftstellern zusammengetragenen Materials ein möglichst klares Bild der kultischen Reinheitsvorschriften zu geben. Besonderer Wert ist auf die in größerem Umfang geschehene Vergleichung analoger Gebräuche anderer (zumeist antiker) Völker gelegt. Die einzelnen Abschnitte behandeln: Allgemeine Reinheitsvorschriften; Bestimmungen über die Kleidung; Verunreinigung durch Geburt, Menstruation, Krankheit, Tod, Mord; unreine Tiere, Pflanzen, Metalle; Ausschluß der Fremden vom Kult, Ausschluß der Sklaven, der Weiber, der Männer; Verunreinigung durch Exkreme; Weideverbote.

IX. Band
2. Heft

Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum

1910. 110 S. von Karl Kircher. M 3.50

Die Arbeit versucht die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum zu behandeln in einer dreifachen Beziehung: Wein und Gott, Wein und Mensch, Wein und Blut. Für die Beziehung Wein und Gott werden die Fragen erörtert: wann, für wen, wie bringt man Weinopfer, wie nimmt sie die Gottheit auf, weshalb opfert man Wein. In dem Kapitel Wein und Mensch werden die ersten sakralen Erscheinungen beim Symposion aus seinem Zusammenhang mit dem Opfer hergeleitet, die antiken Trinksitten und Gelagegesetze werden besprochen. Im nächsten Teil wird die sakrale Bedeutung des Blutes erörtert, und es werden enge Beziehungen zum Wein gefunden. Als Nahrungs-, Heil- und Berauschungsmittel finden diese beiden Substanzen parallele Verwendung, vor allem aber beim Brüderstaftstrank, wobei der Wein schließlich als Ersatz für Blut eintritt. Von dieser Trunksitz ausgehend wird zum Schluß der Versuch gemacht, eine Erklärung zu geben für die übrigen Trinkbräuche des Altertums.

IX. Band
3. Heft

De nuditate sacra sacrisque vinculis

1911. 118 S. scriptis Josephus Heckenbach. M 3.80

Die Arbeit besteht aus 2 Teilen. Die sakrale Nacktheit, die im I. Teile behandelt wird, hat sich als Rest eines alten Kulturzustandes erhalten. Den mit der Zeit seltener gewordenen, später in seiner ursprünglichen Bedeutung nicht mehr ganz durchsichtigen Brauch suchte man sich zu erklären. Auf diese Weise kam die Nacktheit zu verschiedenen Bedeutungen, deren wichtigste die lustrale ist (Einleitung). Mit der steigenden Kultur wurde die Nacktheit aus den Kultriten allmählich verdrängt. Als Überbleibsel dürfen wir die rituelle Barfüßigkeit betrachten (I. Kapitel). Die Vorschrift der Nacktheit bestand aber weiter im antiken Aberglauben (II. Kapitel) und zum Teil in den christlichen Taufriten (III. Kapitel). Der II. Teil bringt einiges Material über Knoten (Gürtel, Ringe). Da sich mit den Knoten die abergläubische Furcht eines Bindezaubers verband, mußten sie bei heiligen Handlungen entfernt werden. Andererseits suchte man die den Knoten zugeschriebenen geheimen Kräfte besonders in Zauberriten auszunützen.

Unter der X. Band. Epiktet und das Neue Testament von Adolf Bon-Presse: Höffer.

E.M.5-11-85

CIRCULATE AS MONOGRAPH

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

